

1950-1980 ARASI DÖNEMDE AĞRI'NIN KIRSAL KESİMİNDE GÜNDELİK HAYAT, TARIM VE HAYVANCILIK*

OKAN CEYLAN**

ÖZ

Bu akademik çalışma 1950 ve 1980 arası dönemde Türkiye tarımında “Yeşil Devrim” olarak adlandırılan, toplumsal ve iktisadi dönüşümün yaşandığı bir dönemde Ağrı ili tarımını incelemektedir. Hatta bu çalışma Ağrı ilindeki coğrafi koşulların kırsal alanlarda gerçekleştirilen hayvansal üretim ve bitkisel üretim üzerindeki etkisini gündelik toplumsal ve iktisadi yaşam koşulları altında açıklamaktadır. O dönemlerde tarımda makineleşme, verim artışı, ürün çeşitliliği ve pazara yönelik tarımsal üretim süreçlerinin Ağrı kırsalındaki durumunu da açıklamaktadır. Tüm bunlara ek olarak Ağrı kırsalındaki bu sosyo-ekonomik dönüşümü daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için bu çalışma Ağrı ilindeki bitkisel ve hayvansal üretim istatistikleriyle Türkiye ortalamalarını da kıyaslamaktadır. Böylece de Ağrı ilindeki tarımsal yapıların ve gündelik toplumsal yaşamdaki değişimin dinamiklerinin ne derece bir dönüşüm gösterdiği veya geleneksel toplumsal yapı içinde ne derece durağanlık gösterdiğinin de cevabını aramaktadır. Ancak Ağrı ilinin ekilebilir alanları ve Erzurum ili ile olan ulaşım imkânları dikkate alındığında Ağrı ilinin pazara yönelik üretim için yüksek bir tarım potansiyelinin olduğunu vurgulamaktadır. Ancak sonuç olarak bu çalışma Ağrının coğrafyasını, demografik yapısını ve tarım faaliyetlerindeki dönüşümü coğrafya, iktisat, ziraat, sosyoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerin perspektifinden ve sıradan insanların gözünden anlatmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bitkisel Üretim, Coğrafya, Gündelik Hayat, Hayvansal Üretim, Tarımsal Dönüşüm.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. / There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, okan.ceylan@ege.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6867-6726

DAILY LIFE, AGRICULTURE AND HUSBANDRY IN THE COUNTRYSIDE OF AĞRI (1950-1980)

ABSTRACT

This academic study analyses the agriculture of Ağrı Province in the period between 1950 and 1980 which is called as “Green Revolution” in Turkish Agriculture and experienced important social and economic transformation. Furthermore, this study explains the influence of the geographical conditions of Ağrı Province on animal production and plant production that were realized in the rural areas under the social and economic living conditions. Furthermore, this article also explains the agricultural mechanization, yield increase, crop diversity and market oriented agricultural production process in the rural areas of Ağrı. In addition to all of these, this study compares the plant production and animal production statistics of Ağrı and those of Turkey with each other to be able to reveal the socio-economic transformation of rural areas in Ağrı more clearly. Thus, it searches for an answer that to which extent the agricultural structures and the dynamics of change in daily social life of Ağrı indicate transformation or indicate to which extent stability in traditional social structure. However, when the cultivable lands of Ağrı and the transportation facilities of Ağrı with Erzurum are considered, this study emphasizes that Ağrı has high agricultural potential for market oriented agricultural production. However, as a result this study tries to explain the geography, the demographic structure, and the transformation in agricultural activities of Ağrı from the perspective of different disciplines such as geography, economy, agriculture, sociology, and history.

Keywords: Agricultural Transformation, Animal Production, Geography, Daily Life, Plant Production.

GİRİŞ

Günümüz Türkiye tarımı ve hayvancılığında yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümlerin ilk temellerini 1950 ve 1980 arası dönemde aramak gerekir. Bu dönem Türkiye kırsalında gerçekleşen tarımda makineleşme ile ekili arazilerin artışına, otlakların daralmasına ve çift hayvanlarının tarla sürümünden yavaş yavaş bırakılması yönünde bir kırılmaya ve dönüşüme işaret etmektedir. Ayrıca bu dönem karayolları altyapısı ve artan araç sayısı ile köylerin kabuğunu kırarak geçimlik üretimden pazara yönelik tarımsal üretim yapmaya başladıkları “Yeşil Devrim” olarak adlandırılan bir dönüşüm sürecini de yansıtmaktadır. Bir başka ifade ile yoğun çiftçi nüfusuna sahip olan Türkiye, 1950 ve 1960’lı yıllarda henüz bir yandan geçimlik tarımla uğraşırken diğer yandan da pazara yönelik üretim yapan köylülüğün açıkça görüldüğü bir ülkedir.

Bu süreçte kırsal nüfus; bitkisel ve hayvansal üretimde önemli bir iş gücü olmasının yanı sıra, bilgi ve tecrübeleriyle de beşerî sermayedir. Ancak bu nüfus, geçim şartlarının zorlaşması, tarımda makineleşme ve şehrin cazip gelen yaşam koşulları neticesinde 1990’ların başına değin kentlere yoğun olarak göç etmiştir. Ayrıca büyük kentlere olan göç sürecinin yoğunluğu da bölgeler arasında değişiklik göstermektedir. Neticede 1980’lerin ortalarında Türkiye’de kentsel nüfus oranı kırsal nüfus oranını da aşmıştır¹. 1985 yılı itibarıyla nüfusun hem kırdan yapılan göçler hem de doğumlar yoluyla kentsel alanlarda yoğunlaşması sonucunda tarım kültürünün gelecek nesillere aktarımı da eskiye oranla yavaş yavaş zorlaşmaya başlamıştır.

Ayrıca Türkiye nüfusunun kentlerde yoğunlaşmasına bağlı olarak Türkiye’nin iktisat tarihi, sosyolojisi ya da siyaseti üzerine yapılan akademik çalışmaların kırsal alanlardan ziyade nüfus yoğunluğuna bağlı olarak kentlere doğru kaydığı görülmektedir. Örneğin Asım Karaömerlioğlu tarafından kaleme alınan “Orada Bir Köy Var Uzakta” adlı eser 1930’ların Türkiye’sinde Tek Parti yönetiminin nüfusun %80’ninin yaşadığı köylere yönelik köycülük politikalarını incelemiştir². 1950 sonrası köyden kente ilk göçlerin başlamasıyla Türkiye sosyolojisinde ilk kent çalışması da Mübeccel Kıray tarafından 1964 yılında yazılmış olan “Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil

¹ Murat Yılmaz, “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Değişimi (1980-2012)”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C 20, S 33, Erzurum 2015 s.164; Çağlar Keyder ve Zafer Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.50.

² M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.64-77.

Kasabası” adlı eserdir. Kıray bu çalışmasında Ereğli Demir Çelik Fabrikası’nın kentin çehresinde oluşturduğu toplumsal, iktisadi ve kültürel dönüşümü incelemektedir³. 1980 sonrası yapılan çalışmalarda ise Meral Özbek, “Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski” adlı eserle kırdan kente göçün sonucu kentle bütünleşme noktasında 1950 sonrası oluşturulan gecekondulu mahalleleriyle 1980 sonrası oluşan varoşlar arasındaki toplumsal ve iktisadi farklara değinmektedir. 1970’lerde kent çeperlerinden çıkan Arabesk müziğin toplumsal boyutlarını ve gecekonduların kentle bütünleşme sürecini de tarihsel ve sosyolojik bir bakış açısıyla incelemektedir⁴. Çağlar Keyder tarafından hazırlanan “İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında” adlı eserde İstanbul’un sahip olduğu tarihî, toplumsal ve kültürel mirası ile 1980 sonrası yaşanan neoliberal ekonomik dönüşüm ve küreselleşmenin sonucu İstanbul’un gündelik hayatına odaklanmaktadır⁵. Ancak göz ardı edilmemelidir ki kentlerde tüketilen bitkisel ya da hayvansal gıdaların kaynağı çoğunlukla kırsal alanlardır. Bu yüzden de kent ekonomisi, sosyolojisi ya da siyasetine dair yapılacak olan çalışmalar kırsaldaki gündelik yaşam koşulları içinde bitkisel ve hayvansal üretimin durumunu göz ardı ettiği takdirde daima bir eksik kalacaktır.

Kırsal alanlarda tarımda iş gücü olan bu nüfusun bölgeler arası iklim ve tarımsal yapılarıdaki (ekilebilir alanlar, ürün çeşitliliği, bitkisel-hayvansal üretim ve verim) değişkenlere bağlı olarak üretim süreçlerinde farklı üretim ilişkileri ve üretim tarzları geliştirdikleri de açıkça görülmektedir. Bu durum temel olarak tarımsal üretimin yapıldığı coğrafya ve tarım kültürü ile doğrudan ilişkili olup uzun vadede de yerel düzeydeki tarımsal üretim süreçlerindeki devamlılığı ve dönüşümü göstermesi açısından da oldukça kıymetlidir. Bu yüzden ülkemiz tarımında büyük şehirlerin ekonomileri ya da onlara yakın kırsal ekonomiler dışında Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan kırsal alanların bitkisel ve hayvansal üretimleri üzerine çalışmalar kaleme almak ülkemiz tarım tarihine yönelik katkı verici olacaktır. Bu konuda Hayati Doğanay tarafından yazılan “Türkiye Ekonomi Coğrafyası” adlı eserin yarısını teşkil eden tarım, hayvancılık ve ormancılık konuları özellikle 20. yy. içinde Türkiye tarımındaki gelişmeleri tarihî bir

³ Mübeccel Kıray, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2000, s.13-21.

⁴ Meral Özbek, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

⁵ Çağlar Keyder, **İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında**, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s.31-37.

süreç içinde iktisadi ve coğrafi açılardan göstermesi bakımından çok önemlidir⁶. Saliha Koday tarafından kaleme alınan “Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık” adlı eserde de Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi şartlarına bağlı olarak bölgedeki hayvancılık faaliyetleri iller düzeyinde anlatılmıştır⁷. Ayrıca Faruk Kaya'nın Doğu Anadolu üzerine yapmış olduğu yayınların çalışmaya katkı sağladığını belirtmek gerekir. Ayrıca bu çalışma da Doğu bölgelerindeki tarım faaliyetlerinin gerek yerel düzeyde gerekse ulusal düzeydeki önemini gözler önüne serecektir.

Çalışma; dönemsel olarak bir yanda pazara yönelik bitkisel ve hayvansal üretim artarken diğer yanda ise kırsaldan göç hareketleri yoluyla topraktan kopan tarım nüfusunun açıkça görüldüğü Türkiye tarımında bir dönüşüme işaret eden 1950 ve 1980 arası döneme odaklanmaktadır. Mekânsal açıdan ise ülkemizin en doğusunda yer alan ve merkezi pazarlara en uzak kentlerden biri olan serhat vilayeti Ağrı ilini incelemektedir. Buradan hareketle çalışmanın temel iddiası 1950-1980 arası dönemde, Ağrı ilinin iklimi ve coğrafi özelliklerinin Ağrı ili kırsalında hayvansal ve bitkisel üretimi doğrudan şekillendirdiği ve bu durumun kırsaldaki hane halklarının geçiminde ayrılmaz bir bütünsellik arz ettiğini kanıtlamaktır. Hatta bu yüzden de 1950-1980 arası dönemde Ağrı kırsalının modern tarım teknikleriyle bir dönüşüm hikâyesinden ziyade önceki dönemlerle bir devamlılık ve geleneksellik arz ettiğini ortaya koymaktır. Bu çalışmanın amacı ise Ağrı ili coğrafyası temelinde il genelinde hayvansal üretimin bitkisel üretimle olan doğrudan ilişkisi ve kırsalın günlük hayat üzerindeki etkilerini sosyolojik ve ekonomik bir bakış açısıyla tarihsel bir zeminde açıklamaktır. Metodolojik olarak ise bu çalışma, olay ve siyasi tarih ağırlıklı bir tarih yazımı yerine coğrafyayı, toplumu ve ekonomiyi göz önüne alarak tarihe uzun dönemlerde, analitik ve disiplinler arası bir perspektiften yaklaşan Annales Tarih Ekolü⁸ yönteminden faydalanmaktadır. Böylece tarihsel süreçte Ağrı kırsalının gündelik hayatını disiplinler arası bir bakış açısıyla incelemektir.

Sonuç itibarıyla bu akademik çalışma, hem 1950-1980 arası yıllarda Ağrı ilindeki hayvansal ve bitkisel üretimi inceleyecek hem de ortaya koyduğu istatistikî neticelerle Ağrı kırsalındaki bitkisel ve hayvansal üretimin makro

⁶ Hayati Doğanay, **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi, Konya 1998, s.63-293.

⁷ Saliha Koday, **Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2005.

⁸ Muhammed Dağ, **Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)**, Pamukkale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2020, s.72.

düzye Türkiye ekonomisi içindeki yerini de göstermiş olacaktır. Bu yönüyle de bölge tarımı ve hayvancılığı üzerinden iktisat tarihi ve zirai tarih alanlarına katkı sağlama amacı taşımaktadır.

I. Ağrı İli Coğrafyası: Topografya, İklim ve Kırsal Yerleşme

Coğrafi konum olarak Ağrı ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat Van Bölümü'nde bulunmakta ve ismini de Ağrı Dağı'ndan almaktadır. İl toprakları batıda Erzurum ve Muş, kuzeyde Kars ve Iğdır ve güneyde ise Van ve Bitlis illeriyle komşudur. Ayrıca, Gürbulak sınır kapısının da bulunduğu Ağrı vilayetinin doğusunda İran Devleti bulunmaktadır⁹. Topografya açısından ise 1960'larda Ağrı il topraklarının %65'i dağlık olup bu alanların %28'i tarım arazisi %46'sı ise mera ve çayır olarak kullanılmaktadır. İl topraklarının büyük bir kısmı dağ ve tepelerden müteşekkil olup ortalama yükselti 1600-1750 metredir. Göller hariç ilin yüz ölçümü 11.376 km²'dir¹⁰. Buna göre il genelinde 1630 metre ile rakımın en düşük olduğu alanlardan biri Ağrı Ovası iken en yüksek yer ise 5.165 metre ile ülkemizin de en yüksek sönmüş volkanik dağı olan Ağrı Dağı'dır¹¹.

424

Harita 1. Ağrı İli İdari Haritası.

Kaynak: Sinan Kocaman, vd., "Ağrı İlinin İdari Coğrafya Analizi", s.602.

⁹ Sinan Kocaman, vd. "Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi," **Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1056, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s.600.

¹⁰ Ünsal Özmen, **Kent Kent Türkiye: Ağrı**, Garanti Matbaası, İstanbul 1969. s.32.

¹¹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, C 6, S 8, 2013, s.299-302.

Ağrı il topraklarının etrafı dört dağ ile çevrilidir. Buna göre kuzeyde Aras Güneyi Dağları, doğuda Küçük Ağrı Dağı, güneyde Süphan Dağı ve Saç Dağı Geçidi bulunmaktadır. Dağlar genel olarak Ağrı ilinin kuzey ve güneyinde olup doğu batı yönünde uzanmaktadır. Ayrıca Ağrı'da bulunan diğer dağlar ise Eleşkirt Dağları, Kayışkiran Dağları, Koçoğlu Dağları, Köseadağ, Çemçi Dağları, Tendürek, Aladağ ve Ağrı Dağı'dır¹². Ağrı'nın kuzeyindeki Çemçi Dağları üzerinde bulunan Sinek Platosu ve güneyde Aladağlar üzerindeki Aladağ Platosu ilin önemli otlak alanlarından olup çevre illerden dahi konargöçer aşiretlerin mevsimlik yerleştikleri alanlardır¹³. Dağların yanı sıra Murat Nehri boyunca çöküntü havzaları olarak Tutak ve Patnos Ovaları da bulunmaktadır¹⁴. Ağrı ilindeki diğer ovalar ise Karaköse (Ağrı) Ovası, artezyen kaynaklarıyla zengin Eleşkirt Ovası ve tuzlu topraklara sahip olan Doğubayazıt Ovası'dır. Bu yüzden de 1960 ve 1970'lerde Doğubayazıt Ovası tarımdan ziyade hayvan otlakları açısından müsait meralara sahiptir¹⁵. Doğubayazıt ilçesinden sonra en çok çayır ve mera ise Diyardin'de bulunmaktadır¹⁶. Ancak mera ve çayırlardan daha iyi faydalanmak adına hayvan seleksiyonu ve mera ıslahı çalışmaları 1950'li ve 1960'lı yıllarda görülmemektedir¹⁷.

Ayrıca ilin toprak yapısı hakkında Erzurum Toprak Araştırma Enstitüsü Laboratuvarı'nda yapılan incelemelere göre Ağrı topraklarının %66'sı arızalı volkanik topraklarken bu toprakların Türkiye'deki ortalaması ise %16'dır. Bu toprakların kalınlığı son derece az olup killi ve kalkerli bir yapıya sahiptir. Kültür bitkisi yetiştirmeye pek müsait olmadıklarından bu toprakların zirai açıdan ekonomik değerleri de düşüktür. Ayrıca orta meyilli kestane topraklar ise 50 cm kalınlığında olup Murat Vadisi boyunca uzanmaktadır. Bu toprakların oranı ise Ağrı ilinde %7'dir. Son olarak Ağrı tarımında kullanılan toprakların %3'ü ise alüvyon topraklardır. Bu toprakların genişliği ise 50.650 dekadır¹⁸.

¹² Özmen, a.g.e., s.18.

¹³ 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara 1973, s.27.

¹⁴ Kocaman, vd., "Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi", s.601.

¹⁵ Özmen, a.g.e., s.20; T.C. Ağrı Valiliği, 1973 Ağrı İl Yıllığı, s.27.

¹⁶ Koday, a.g.e., s.93-94.

¹⁷ Haluk Cillov, **Türkiye'de Hayvancılığın İktisadi Önemi**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 1962, s.13.

¹⁸ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

Ağrı ilindeki tarım alanlarını sulayan en önemli su kaynakları akarsular ve göllerdir. İlk olarak Türkiye'nin en çok su taşıyan nehirlerinden olan Murat Nehri ülkemizin en büyük akarsularından biri olan Fırat Nehri'nin de en büyük koludur. Ağrı ilinde bulunan Şeryan Çayı, Karasu, Kızıldize Çayı, Taşlıçay ve Körçay gibi tüm akarsular, sularını Murat Nehri'ne taşımaktadır. Bu çaylardan Şeryan Murat Nehri'nin en önemli koluyken Taşlıçay ise Ağrı ilinin inşaat kumu ihtiyacını karşılamaktadır¹⁹. Ayrıca Aras Nehri Hazar Denizi'ne dökülmezden önce 75 km uzunluğundaki Ağrı İran hududunun bir bölümünü belirlemekte ve Ağrı'nın güneydoğusundaki gölcüklerden doğan İncesu ile birleşmektedir²⁰. İkinci olarak göller açısından ise Balık Gölü hem ilin balık ihtiyacının karşılanmasında hem de Doğubayazıt Ovası'nın sulanmasında kullanılmaktadır. Bir diğer göl ise Şeyhli Gölü'dür. Bu göl hem Ağrı ilinin av alanlarından biri hem de Turna Gölü'nde olduğu gibi 1950 ve 1960'lı yıllarda köylülerin saz ve kamış ihtiyaçlarını karşıladığı sazlık ve bataklık alanlardandır²¹. O dönemlerde ortalama onar kişinin yaşadığı, birçoğu toprak olan köy evlerinin çatıları da Şeyhli ve Turna göllerinden elde edilen sazlardan yapılmıştır²². Ayrıca Sarısu Gölü ve Tendürek Krater gölleri de Ağrı il sınırları içinde bulunmaktadır²³.

İklim olarak ise Ağrı ili, Doğu Anadolu karasal ikliminin etkisi altında bulunmaktadır. Kışlar çok soğuk, kar yağışlı ve uzun geçerken yazlar ise sıcak, kurak ve kısadır. Ağrı ilinde genel bitki örtüsü ise yüksek plato stepleridir. Bu iklim koşullarına bağlı olarak yıl boyunca yeşil kalabilen ot türlerinin yetişmesine de ortam hazırlamıştır²⁴. Buna karşın 1960-2012 yılları arasında Ağrı'da rasat yapan meteoroloji istasyonlarının Ağrı, Patnos ve Doğubayazıt'tan elde ettikleri verilere göre ilin yıllık ortalama sıcaklığı 6,2-9,2 ° C arasındadır. Yükselti ve topoğrafya şartlarına bağlı olarak Ağrı'da yıllık ortalama yağış miktarı 521 mm olup donlu gün sayısı ise 160'tır²⁵.

¹⁹ Özmen, a.g.e., s.22-25.

²⁰ Fuad Gücüyener, **Türkiye Coğrafyası Defterleri 1**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1938, s.9; **1973 Ağrı İl Yıllığı**, T.C. Ağrı Valiliği, s.26.

²¹ Özmen, a.g.e., s.22-25.

²² "Köylerimizi Kalkındıralım", **Hâkimiyet**, 6 Ağustos 1965.

²³ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi 6", **Hâkimiyet**, 23 Haziran 1965.

²⁴ **Ağrı İli İşgücü Piyasası Analizi**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2012, s.12.

²⁵ Faruk Kaya, "Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelerden Biri Olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri", **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 26, 2014, s.32-42.

Yüz ölçümü bakımından ülkemizin %21'ini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ovaların ortalama yükseltisi 1750-2000 metre arasındadır. Bu yüzden de artan rakıma bağlı olarak yetiştirilecek ürün çeşitliliği de azalmaktadır. Benzer bir şekilde yükselti tarımsal üretim kadar insan topluluklarının yerleşimlerini de etkilemektedir²⁶. Toprağın verimliliği, tarımsal sulama imkânları ve su kaynaklarının dağılımı Ağrı ili kırsalındaki yerleşimlerin konumu üzerinde de belirleyici olmuştur. Ağrı kırsalındaki halkın önemli bir bölümü yarı göçebe aşiretler olarak, hayvansal üretim ve bitkisel üretim faaliyetleri amacıyla yıl içinde köyleri ile otlaklar arasında yer değiştirmektedir. Ağrı'daki bu yerleşimlerin ise toplu olduğu görülmektedir. Bunda etkili olan faktörler, toprak mülkiyeti, güvenlik, hayvanların otlak alanlarının kullanımıdır²⁷. Ayrıca Ağrı kırsalında köy, mezra ve bucak gibi yerleşimlerin isimlerinin belirlenmesinde de yöredeki bitki örtüsü, su kaynakları, yeryüzü şekilleri ve ekilebilir toprakların varlığı belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Otlubayır, Yoncalı, Yurtpınar, Ballıbostan ve Yağnıtepe bu duruma örnek olarak gösterilebilir²⁸. Doğa koşulları hem yer adlarının belirlenmesinde hem de kırsalda yol ve su gibi altyapı hizmetlerinin yapımında etkili olmuştur. Örneğin 1970'lerde Ağrı ilinde 212 köyün içme suyu varken, 106 köyün içme suyu yetersiz ve 237 köyün ise içme suyu bulunmamaktaydı²⁹. Köylüler su ihtiyaçlarını çevredeki göl ve kanallardan temin ettiğinden yerel siyasetçilerin seçim çalışmalarında köylerin içme ve sulama suyu ihtiyaçlarının karşılanması seçim vaatleri arasında yer almıştır³⁰.

Yerleşim alanlarına göre Ağrı ilindeki köyler üç grupta incelenebilir. Bunlar ova köyleri, dağ köyleri ve dağ eteği köyleridir. İlk olarak ova köyelerine yerleşimin en önemli nedenleri içme suyu, tarımsal sulama ve ulaşım imkânlarına kolay erişimdir. Bu köylerin önemli bir bölümü Murat Nehri başta olmak üzere bazı ırmak, çay ve dere kenarlarında bulunmaktadır. Bu köylerin tarım faaliyetlerindeki en temel geçim kaynağı bitkisel üretimdir. Ancak yoğun nüfusları ve toprak verimliliği dolayısıyla ova köyelerinin toprak büyüklükleri dağ köyelerine oranla daha azdır. Örneğin Ağrı'ya bağlı bir ova köyü olan Tellisirt 3.200 dekar araziye sahipken bir dağ köyü olan Çobanbey

²⁶ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.310-316.

²⁷ Kaya, a.g.m., s.317-318.

²⁸ Kaya, a.g.m., s.299-302.

²⁹ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.44.

³⁰ "Bazı Köylerin Su Derdi", **Hâkimiyet**, 5 Haziran 1965.

17.500 dekar araziye sahiptir³¹. İkinci yerleşim birimi ise dağ eteği köyleridir. Bu köyler hem ovadaki tarım arazilerinde bitkisel üretim faaliyetlerinde bulunmakta hem de dağlık alanlardaki meralarda hayvansal üretim ve ormancılık faaliyetlerinde bulunmaktadır. Böylece dağ eteğinde bulunarak da verimli toprakları yerleşime açmamışlardır. Örneğin Murat Nehri ve Şeryan Çayı'na bağlanan derelerin vadilerinde bulunan Başçavuş, Sarıdoğan ve Beşiktepe köyleri bu tip yerleşmelere örnek olarak gösterilebilir³². Son olarak dağ köyleri ise nüfus yoğunluğu az, hayvansal üretimin ön plana çıktığı ulaşımı zor, arazileri geniş ve birbirlerine daha uzak yerleşimlerdir³³.

II. Ağrı İlinin İdari Tarihçesi

Tarihsel süreçte Ağrı idari olarak 1864 yılındaki Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi'ne göre Bayazıt adıyla Erzurum vilayetinin bir sancağı iken 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde (93 Harbi) işgale uğramıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra il merkezi Bakanlar Kurulu kararıyla Bayazıt'tan Karaköse'ye taşınmıştır. 1934 yılında bu bölgenin idari coğrafyası incelendiğinde ise Ağrı'nın komşu ilçeleri olan Iğdır ve Tuzluca, Kars'a günümüzde Muş'a bağlı olan Malazgirt ilçesi ise Ağrı iline bağlanmıştır. Böylece 1930'larda Ağrı ili yüzölçümü 11.950 km²'dir³⁴. İlin Ağrı ismini alması ise 4 Mayıs 1935 yılında 2/2460 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla olmuştur. Bu değişikliğin sebeplerinden biri de İstanbul ilinde ayrıca bir Beyazıt semtinin bulunması dolayısıyla posta ve resmî yazışmalarda doğabilecek bir yanlışlığı önlemektir. Ağrı ili sınırlarında bulunan Beyazıt ilçesinin ismi de Doğubayazıt olarak değiştirilmiştir. 1936 yılında Malazgirt'in Sultanmut (Doğansu), Ahlat'ın Aktepe (Sarısu), Erciş'in Dedeli bucaklarının birleşimiyle Patnos adıyla yeni bir ilçe merkezi oluşturulmuştur. Bunlara ek olarak Diyardin'e bağlı Taşlıçay 1954'te ilçe olurken Ağrı'ya bağlı bir bucak olan Hamur 1958'de ilçe olmuştur³⁵.

³¹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.310-316.

³² Kaya, a.g.m., s.305-307.

³³ Kaya, a.g.m., s.316.

³⁴ Kocaman, vd., a.g.m., s.606.

³⁵ **Ağrı İl Yıllığı (1967)**, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967, s.21; Kocaman, vd., a.g.m., s.606.

III. Ağrı İlinin Nüfusu

Dönemsel olarak bu çalışma 1950 ve 1980 arasında Ağrı vilayetine odaklandığı için 1980 yılında Ağrı Merkez İlçe başta olmak üzere ilçeler, bucak ve köyler incelenmiştir. Ağrı merkez ilçeye bağlı Cumaçay ve Murat bucağının yanı sıra toplam köy sayısı 95'tir. Doğubayazıt ilçesinin Suluçam bucağı ve toplam 85 köyü, Eleşkirt ilçesine bağlı Tahir bucağı ve toplam 72 köyü, Patnos ilçesinin Dedeli, Doğansu ve Sarısu bucaklarıyla 86 köyü bulunmaktadır. Ayrıca Diyadin ilçesine bağlı 54 köy, Hamur ilçesine bağlı 45 köy, Taşlıçay ilçesine bağlı 36 köy ve Tutak ilçesine bağlı 81 köy bulunmaktadır. 1980 yılında Ağrı'da merkez ilçe ile 8 ilçe 7 bucak, 558 köy ve 226 mezra mevcuttur³⁶.

Tablo 1. 1950-1980 Arası Ağrı İli Kır ve Kent Nüfusu.

Yıllar	1950		1960		1970		1980	
	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır
Toplam	21.209	134.246	41.320	173.798	72.573	217.738	108.410	259.595
Ağrı	10.028	37.541	19.776	31.450	29.577	39.461	40.532	43.594
Diyadin	1.553	20.901	2.269	16.574	4.127	21.259	6.011	27.147
Doğubayazıt	3.804	22.339	7.047	30.633	13.373	40.456	23.513	50.281
Eleşkirt	2.850	20.911	3.988	26.971	6.869	30.657	10.083	34.041
Hamur	-	-	910	12.790	2.060	14.814	2.055	17.766
Patnos	1.840	17.539	3.478	22.958	10.916	31.652	18.814	40.818
Taşlıçay	-	-	2.004	12.320	3.106	15.268	4.226	17.705
Tutak	1.044	15.015	1.848	20.102	2.545	23.671	3.810	28.243

Kaynak: DİE Genel Nüfus Sayımı, 1961; 1964; 1973; 1982.

1950-1980 arası dönemde Ağrı Merkez İlçeden sonra en fazla nüfusa sahip yerleşim Doğubayazıt ilçesidir. Kentsel nüfus yoğunluğunun en az olduğu ilçeler ise Diyadin ve Patnos'tur. 1960'larda Ağrı nüfusunun %21'i kentsel alanda %79'u kırsal alanda yaşıyorken bu oran 1980'de kentler için %30 ve kırsal için %70 olmuştur. Buna karşın 1960'larda Türkiye nüfusunun %66'sı kırsalda ve %34'ü kentlerde yaşıyorken 1980'lerde ise Türkiye nüfusunun %56'sı kırsalda ve %44'ü kentlerde yaşamaktadır³⁷. Her ne kadar

³⁶ DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı-1980), DİE Matbaası, Ankara 1982, s.5-9; 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, s.31.

³⁷ Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, Ed. Hüseyin Tutar, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2013, s.55.

Ağrı nüfusu 1960-1970 arası Türkiye ortalamalarının dahi üzerinde bir artış gösterse de 1970 sonrası yaşanan iç göçler neticesinde Ağrı il dışına özellikle de İstanbul başta olmak üzere batı illerine yoğun göç vermiştir³⁸. Ağrı ili içinde göç alan merkezler Ağrı merkez ilçe, Patnos ve Doğubayazıt'tır. Genel olarak Ağrı'dan yaşanan göçlerin temel nedeni ise istihdam koşullarının yetersizliği ve işsizliktir³⁹.

IV. Ağrı Kırsalında Gündelik Hayat ve Tarımsal Faaliyetler

1950'lerin başında Ağrı'da 16.907 çiftçi ailesi varken⁴⁰ bu sayı 1970'lerin başında 32.044'e⁴¹ ve 1980'lerin sonunda ise 42.343'e yükselmiştir. Hatta bu dönemlerde Ağrı'nın 563 köyünün 541'inde bitkisel üretim yapılmakta olup 410 köyde de traktör bulunmaktadır⁴². Ağrı'da ekili tarım arazileri dikkate alındığında, çiftçi hanelerinin ortalama arazi büyüklüğünün yaklaşık 100 dekar olduğu ve yaklaşık 11.000 çiftçi ailesinin ise hiç toprağının olmadığı görülmektedir. Bu yüzden ilde toprak dağıtımına yönelik olarak görev yapan 66 numaralı toprak komisyonunun çalışmaları 1950'lerde başlamış ve yapılan tapu kadastro çalışmaları neticesinde 1965 yılında 240.000 dekar arazi de tapulanmıştır⁴³. Hatta ekili arazi ve çiftçi sayılarından hareketle Ağrı ilinde çiftçi profiline bakıldığında küçük tarım işletmelerinin yaygın olduğu görülmektedir. Buna karşın 1.500 dekar arazisi olan büyük ölçekli tarım işletmesi olan çiftçilerin sayısı ise oldukça düşüktür⁴⁴.

Oransal açıdan ise 1950-1980 arası dönemde Ağrı ilindeki toprakların en az %60'ı otlaktır. Ağrı ilindeki tarım işletmeleri ise çoğunluğu 0-50 dekar arası toprak sahibi küçük üreticiler ile 200 dekara kadar toprak işleyen orta ölçekli çiftçilerdir. Ağrı ilindeki çiftçilerin %40'ının bu dönemde hiç toprağı yokken 200 dekar ve üzeri toprak sahibi olan büyük üreticilerin çiftçi nüfusu içindeki oranı ise %5,5'tir. Hatta büyük çiftçiler Ağrı'daki ekili alanların yaklaşık 3'te 1 ini işlediklerinden il dâhilinde geleneksel ağalık düzeninin bu

³⁸ Bilal Tunç, Fatih Özçelik, "Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 3, 2017, s.2137.

³⁹ Kocaman, vd., a.g.m., s.601.

⁴⁰ **DİE Ziraat Sayım Neticeleri (1950)**, DİE Matbaası, Ankara 1956.

⁴¹ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.137.

⁴² **DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları**, DİE Matbaası, Ankara 1992.

⁴³ **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.137; "Toprak Tevzi Komisyonu", **Yayla**, 22 Ekim 1953.

⁴⁴ Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık", **Hâkimiyet**, 17 Mayıs 1965.

dönemlerde devam ettiği de görülmektedir. Ayrıca topraksız köylülerin bir kısmı geçimlerini sağlayabilmek için büyük toprak sahibi ailelerin arazilerini kiracılık ve ortakçılık yoluyla ekmişlerdir⁴⁵.

Ağrı ilinin gündelik hayat içinde tarım faaliyetleri ve kırsaldaki sosyo-ekonomik yapı hakkındaki ilin yerel basını kadar bir diğer önemli kaynak da 1968 yılında Ağrı Valiliği tarafından Başbakanlığa sunulmak üzere hazırlanan rapordur. Nitekim bu rapor kamunun ve bürokrasinin Ağrı ili kırsalına bakışı hakkında fikir vermesi açısından da ayrıca önem arz etmektedir. Raporda Ağrı'da küçük tarım işletmelerinin en önemli iktisadi faaliyet alanlarının hayvansal üretimi destekleyen bitkisel üretim faaliyetinde bulunmaları, kendi kendilerine yeterli olma çabaları, yeterli düzeyde tarımsal girdi kullanmadıkları, düşük düzeyde tarımsal verimlilik ve pazar mekanizmalarının yetersizliği vurgulanmıştır⁴⁶. Bu rapordaki hususlar dikkate alınarak Ağrı ilinde hayvansal üretim bitkisel üretimi şekillendirdiğinden 1960'lı ve 1970'lerde Ağrı İl Ziraat Müdürlüğü'nün en önemli çalışmaları yem bitkileri projeleri, mera ıslahı ve yem bitkileri sahalarının artırılması olmuştur. Bu bağlamda 50 köyde hayvan içme suyu yerleri (sıvat) 38 köyde selektör ve 32 adet yeşil yem silosu inşa edilmiştir⁴⁷. Zirai Donatım Kurumu da Ağrılı çiftçilere sattığı yonca, korunga ve fiğ tohumlarını piyasadan yüksek fiyatla alıp sübvansiyon vererek daha düşük fiyattan satmaktaydı⁴⁸.

Ağrı ilindeki hayvansal üretime bağlı olarak oluşan bitkisel ürün çeşitliliği içinde buğday, arpa, şekerpancarı, yonca ve korunga görülmektedir⁴⁹. Ancak hayvancılığın gelişimini de yönlendiren ilin fiziki coğrafyası olmuştur. Bu bağlamda ova köylerinde bitkisel üretim, dağ köylerinde hayvansal üretim ön plandayken dağ eteği köylerinde ise her iki iktisadi faaliyet birlikte görülmektedir⁵⁰. Ancak bitkisel üretim faaliyetlerinde

⁴⁵ Faruk Kaya, **Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001, s.369.

⁴⁶ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-1-0/115-730-1.

⁴⁷ Özmen, **a.g.e.**, s.36.

⁴⁸ Özmen, **a.g.e.**, s.40.

⁴⁹ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.325; Fatma Temelli, "Ağrı İli: Mevcut ve Potansiyel Yatırım Alanları Yatırım Teşvikleri ve Finansman", **Ağrı İli Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018, s.181.

⁵⁰ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.305-323.

iklim koşulları dolayısıyla Ağrı'da polikültür tarım imkânsızdır. İlkbahar yağışları ekimi ertelerken sonbaharın yöreye erken gelmesi ürün verimliliğini düşürmektedir⁵¹. Ayrıca Ağrı ilinde bitkisel üretimin yetersiz ve sınırlı olmasında tarımsal mekanizasyon eksikliği, iklim koşulları, toprak bakım ve ıslah yetersizliği ve de zararlılarla mücadeledeki yetersizlik etkili olmuştur⁵².

Ticari açıdan düşünüldüğünde kırsal yerleşimlerde topoğrafyaya ve üretime bağlı olarak bazı köyler hayvansal üretimle bazı köylerse bitkisel üretimle kent pazarlarına açılma göstermiştir. Ancak bu durum Ağrı ilinin tüm köyleri için geçerli değildir. Örneğin Murat ve Tezeren gibi ova köylerinde ürün çeşitliliği sayesinde bitkisel üretimle aileler pazar ekonomisine bütünleşmiş olurlarken bu köylerin hayvansal üretimleri ise daha çok geçimlik düzeyde kalmıştır⁵³.

Tablo 2. Ağrı İlinde Yıllara Göre Ürün Bazında Toplam Ekili Alanlar (Dekar) ve Üretim (Ton).

Yıllar	1950		1960		1972		1980	
	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim	Ekim Alanı	Üretim
Toplam	590.750	93.673	1.670.380	227.017	985.560	75.824	1.485.050	131.452
Tahıllar	580.510	81.390	1.632.250	196.070	968.250	59.835	1.406.730	103.040
Buğday	400.000	50.000	1.125.000	130.000	610.000	33.000	820.000	57.000
Arpa	180.000	20.000	500.000	65.000	300.000	23.000	470.000	38.000
Çavdar	-	-	5.570	779	57.500	3.700	116.250	8.000
Mısır	2100	1.000	1.110	193	750	135	480	40
Darı	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahlût	3.000	300	880	98	-	-	-	-
Baklagiller	650	233	1.400	112	-	547	7.900	1.031
Nohut	150	33	-	-	-	-	2.000	351
Mercimek	500	200	1.000	80	1.750	210	3.100	387
Burçak	-	-	400	32	1.250	219	-	-
Fiğ	-	-	-	-	1.250	218	2.500	287
Fasulye	-	-	-	-	-	-	300	6
Sanayi Bitkileri	11.500	6.050	16.680	22.670	9.280	12.738	64.970	22.105
Patates	4.000	4.900	9.000	13.500	3.000	3.000	-	-
Şekerpancarı	-	-	7.050	8.968	7.260	12.738	61.870	22.105

⁵¹ Özmen, a.g.e., s.34; T.C. Ağrı Valiliği, **Ağrı İl Yıllığı (1973)**, s.27.

⁵² Kaya, a.g.t., s.354.

⁵³ Özmen, a.g.e., s.40.

1950-1980 ARASI DÖNEMDE AĞRI'NIN KIRSAL KESİMİNDE
GÜNDELİK HAYAT, TARIM VE HAYVANCILIK

Keten	4.500	150 kg yağ	-	-	2.000	820 kg yağ	3.100	217 kg yağ
Soğan	3.000	1.000	-	-	750	425	1.400	1.050
Sarımsak	-	-	-	-	50	15	50	9
Kavun- Karpuz	5.000	5.000	10.000	4.065	-	-	-	5.150
Yem Bitkileri	-	-	-	-	-	-	7.160	36.240
Yonca	-	-	-	-	-	-	4.060	26.390
Korunga	-	-	-	-	-	-	3.100	9.850
Meyve	-	-	10.050	4.100	15.000	15.000	30.716	32.718
Armut	-	-	-	-	-	3.050	-	5.310
Elma	-	-	-	-	-	5.500	-	10.830
Erik	-	-	-	-	-	250	-	1.575
Kayısı	-	-	-	-	-	2.500	-	2.445
Kiraz	-	-	-	-	-	200	-	6.525
Vişne	-	-	-	-	-	1.000	-	656
Zerdali	-	-	-	-	-	2.500	-	3.375

Kaynak: Tarımsal Yapı ve Üretim, DİE, 1954; 1963; 1975; 1982.

IV.1. Bitkisel Üretim

2019 yılında Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre Ağrı ilindeki ekilebilir tarım arazileri 3.523.000 dekar olup bu da il yüz ölçümünün %32'si kadardır⁵⁴. 1950-1980 arası dönemde Türkiye genelinde ekili tarım arazisi ortalama %60 artarak 101.364.000 dekardan⁵⁵ 160.868.160 dekara çıkmıştır⁵⁶. Buna karşın 1950'lerde Ağrı genelinde toplam ekili alan 590.750 dekar 1980 yılında yaklaşık üç kat artış göstererek 1.485.050 dekara ulaşmıştır. Bu artışın sonucu en çok ekilen iki mahsul ise buğday ve arpadır. Hatta ürün deseni ve dağılımı açısından Türkiye genelindeki tarım alanlarına benzer bir şekilde Ağrı ilindeki ekim alanlarının da önemli bir kısmını tahılların oluşturduğu görülmektedir. Tahıllar içinde de buğday ekim alanları ilk sırada yer almaktadır. Buğdaydan sonra ise gerek hayvansal üretim gerekse iklim koşullarına bağlı olarak arpa üretiminin geniş yer tuttuğu görülmektedir⁵⁷. İstatistiki olarak ifade edilirse Ağrı'daki ekili alanların %85-90'nını tahıl çeşitlerinin oluşturduğu görülmektedir. Buğday ve arpa daha çok kıraç

⁵⁴ TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri (2019), <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, Erişim Tarihi: 09.02.2020.

⁵⁵ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953), DİE Matbaası, Ankara 1954, s.12.

⁵⁶ DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980), Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982, s.4.

⁵⁷ Faruk Kaya, Yakup Karataş, "Bayezid (Ağrı) Vilayetinin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C 7, S 30, 2014, s.164.

alanlarda ekilmektedir. Tahılları Ağrı ilinde avantajlı kılan az emek gerektirmesi, sulama suyuna endüstri bitkileri kadar ihtiyaç duymaması ve uzun süre depolanabilmesidir⁵⁸. Benzer şekilde tahılın insan beslenmesindeki rolü, tarımda makineleşme ve yarı kurak iklim koşulları da tahıl ekim alanlarını arttırmıştır⁵⁹.

Tahıllar, Ağrı karasal iklim koşullarına en uygun tarım ürünleridir⁶⁰. Ancak Ağrı ilindeki yüksek rakım ve sert karasal iklim bir yandan ürün çeşitliliğini azaltırken diğer taraftan ürünlerin yetiştirme süresini geciktirmekte ve de verimi düşürmektedir. Netice itibarıyla bu durum çiftçiler nezdinde gelir ve kazancı düşürmektedir⁶¹. Ayrıca kış mevsiminin 5 ay sürmesinden dolayı yüksek rakımlı alanlarda yazlık buğday ekilmektedir⁶². Ancak 2.000 metreye kadar buğday yetiştirilebilirken daha yüksek rakımlarda ise iyi bir hayvan yemi olan arpa yetiştirilebilmektedir⁶³. Arpa insan gıdası olmasının yanı sıra bira ve hayvan yemi yapımında da kullanılmaktadır. Ağrı'da arpa ekilen topraklar bazı yıllar bahçe ve bostan olarak kullanıldığından bu ürünlerden kalan artıklar arpa için doğal gübredir. Ağrı arpaları genelde başaklı, kaba ve kılçıklıdır. Kuyu ve ambarlarda muhafaza edilen arpa danelerinin yanı sıra arpanın samanı ise buğdaya oranla hayvanlar için daha besleyicidir⁶⁴.

Ticari açıdan düşünüldüğünde ise 1970'lere kadar Ağrı ve Eleşkirt ovalarının sulanabilen sahalarında daha çok buğday yetiştirilirken 1970'lerden itibaren ise bu sahalarda gerek daha yüksek kazanç sağlama gerekse artan pazar ekonomisine bağlı olarak şekerpancarı tarımı yaygınlaşmıştır⁶⁵. Buna ek olarak Ağrı kırsalı için en yüksek ticari öneme sahip ürünlerin başında gelen tahıllar tohumluğun yanı sıra hem insan hem de hayvan gıdası olarak tüketilmeleri ve üretim fazlasıyla Ağrı kırsalını pazara yönelik üretime açan mahsuller olduklarından ekonomik değere sahiptir.

⁵⁸ Kaya, a.g.t., s.374.

⁵⁹ Doğanay, a.g.e., s.86-87.

⁶⁰ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Ziraî Durum"

⁶¹ **Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, s.33; Güven Karhan, **Gürbulak Sınır Kapısının Ağrı İli Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016, s.38.

⁶² Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık"

⁶³ Kaya, a.g.t., s.377-379.

⁶⁴ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 5 Temmuz 1965.

⁶⁵ Kaya, a.g.t., s.377-379.

Nitekim 1950-1980 arası dönemde Ağrılı köylüler buğday, arpa ve çavdar gibi tahıllarını daha çok Toprak Mahsulleri Ofisine satmışlardır⁶⁶.

Buna karşın çavdar ve mısır tarımı ise buğday ve arpaya oranla daha sınırlıdır⁶⁷. Örneğin 1950-1980 arası dönemde Ağrı ilinde mısır ziraatı tarla ziraatından ziyade bahçe ve bostan ziraatı şeklinde yapılmaktadır. Bu nedenle de mısır, geniş ekim sahası bulamamıştır. Ayrıca mısır bölgenin iklim koşullarına da pek uygun değildir. Mısırların çoğunluğu ise sert mısır olarak tabir edilen *Zeomays Indurata*'dır. Bu tür sert karasal iklim koşullarında 100-120 günde yetişmektedir. Bunlara karşın bölgede hayvan yemi olarak da kullanılan mısırın hasadı ise buğday ve arpaya oranla çok daha az emek gerektirmektedir⁶⁸.

Buğdayın ve arpanın yanı sıra Ağrı'da en çok ekilen diğer ürünler şekerpancarı, patates ve soğandır⁶⁹. Bu ürünlerin il genelindeki dağılımları detaylı bir şekilde incelenirse tahıl ve baklagillerin üretiminin Ağrı Merkez İlçeye bağlı köylerde yoğunlaştığı görülürken bir endüstri bitkisi olan şekerpancarı üretiminde ise Tutak, Taşlıçay, Patnos ve Diyadin'in öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca keten üretiminde ise Ağrı merkez köyleri ve Eleşkirt'e bağlı köylerin önde olduğu görülür. Bir diğer ifade ile Ağrı merkez köyleri ve Eleşkirt civarı il topraklarının batısına düşmekte ve İran Türkiye hududuna da daha uzak bölgelerdir. Buna karşın hududa yakın ilçelerden olan Doğubayazıt'ta ise meyveciliğin önem kazandığı görülmektedir. Hayvansal üretimin önemine binaen il genelinde özellikle yonca ve korunga başta olmak üzere fiğ ve burçak ekimi de 1960'lardan sonra önem kazanmıştır. Yoncunun yeşil olarak tüketilmesi hayvan sağlığı açısından olumsuz olduğundan daha çok kuru ot şeklinde kullanılırken korunga ise yeşil ot olarak biçilmiştir⁷⁰. Hayvansal üretimde ilkbahar ve yaz aylarında otlaklardan yararlanılsa da uzun ve sert kış koşullarında ağıl ve ahırlarda beslenen hayvanların besin ihtiyacı için fenni yemlerin yanı sıra arpa, buğday, depolanan kuru yoncalar, korungalar ve pancar küspesi kullanılmıştır. Yem bitkileri içinde en verimli olan yörede "kes" adı verilen yoncaydı. Nitekim depolanabilmesinin yanı sıra yılda iki kez biçilebilmekte ve hayvanlarda süt verimini de arttırmaktadır⁷¹. Yonca ve korunganın yanı sıra Türkiye'de yetişen yem bitkileri ise fiğ,

⁶⁶ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 10 Temmuz 1965.

⁶⁷ Kaya, *a.g.t.*, s.377-379.

⁶⁸ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 6 Temmuz 1965.

⁶⁹ Kaya, Karataş, *a.g.m.*, s.164.

⁷⁰ *DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980)*, Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982, s.38

⁷¹ Kaya, *a.g.t.*, s.389.

mürdümük, ak üçgül, çayır üçgülü, sudan otu ve yem baklasıdır⁷². Ayrıca Ağrı’da arpa, yulaf, buğday ve şekerpancarı üretimi hayvancılığa yönelik olarak da üretilmektedir⁷³.

Ağrı’da sebze üretimi ise çevresine göre daha ılıman ve ekilebilir alanların genişlediği vadi tabanlarında yoğunlaşmıştır. Başta patates olmak üzere soğan, kavun, karpuz, domates, lahana, salatalık ilde ekimi en çok yapılan sebzelerdendir. Ancak patates ve lahana daha çok pazara yönelik bir üretim kapasitesine sahipken soğan ve fasulye ise aile ihtiyacını karşılamak üzere ekilen mahsullerdendir⁷⁴. Bu bağlamda hem sebze hem de endüstri bitkisi olarak değerlendirilebilecek olan patates Ağrı’da yetiştirilen önemli ürünlerdendir. Patates tarımı bu yıllarda daha çok Ağrı’da özellikle bostan ziraatının geliştiği bölgelerde görülmüştür. Bir çapa bitkisi olan patatesin bu bölgede çoğunlukla “sarıkız” adı verilen erkenci çeşitleri yetiştirilmiştir. Bu süre Ağrı için 80 ile 100 gün arasındadır. Önde gelen insan gıdalarından olan patatesin yaprakları da Ağrı’da hayvan yemi olarak kullanılmıştır⁷⁵. Her yıl patates ekim alanlarında düzenli bir artış olsa da sertifikalı tohum kullanımı yoktur. Hem maliyeti hem de verimi yüksek olan patates, tıpkı mısırdaki olduğu gibi besleyici özelliği, yoğun emek gerektirmemesi ve kısa sürede yetişmesi sayesinde Ağrı ziraatı için oldukça uygun ürünlerdendir. Patates killi ve kireçli topraklar hariç her türlü toprakta yetişmeye uygundur. Hatta Ağrı’nın yüksek platolarında yetişen patatesler o vadakilere oranla daha kalitelidir. Tüm bunların yanı sıra patates bir endüstri bitkisi olduğundan çocuk maması, glikoz üretimi, pudra yapımı ve ispirto üretiminden dokumacılığa ve tutkal üretimine varıncaya dek farklı sektörlerde ham madde olarak kullanılmaktadır⁷⁶.

Ağrı ilinde bakliyat ekim alanları ekili arazilerin ortalama %2,5 ile %4’ünü kapsamaktadır. Nohut, fasulye ve mercimek gibi bakliyatlar bitki artıkları sayesinde hem toprakları kuvvetlendirmek için yeşil gübredir hem de yüksek proteinleri sayesinde iyi bir hayvan yemidir. Tıpkı patatesteki olduğu gibi Ağrı’da fasulye ekim alanları da bostanlara oldukça paraleldir. Bölgede

⁷² Mehmet Yıldız, **Ağrı İlinde Yem Bitkileri Üreticilerinin Sosyo-Ekonomik Durumlarının İncelenmesi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s.4.

⁷³ Hayrettin Şahin, “Ağrı İlindeki Göçlerin Yönlendirilmesinde Kamu Yatırımları ve Yatırım Teşvik Belgelerinin Önemi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 46, 2014, s.37.

⁷⁴ Kaya, **a.g.t.**, s.390-392.

⁷⁵ Erol Sunay, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 7 Temmuz 1965.

⁷⁶ Erol Sunay, “Ağrı’da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları”, **Hâkimiyet**, 20 Temmuz 1965.

diğer birçok üründe olduğu gibi ekim mibzer ile değil daha çok serpme olarak yapılmıştır. Ancak nohut ve mercimek ise patates ve fasulyenin aksine sahip oldukları ticari değer sayesinde tarla ziraatı şeklinde yapılmıştır⁷⁷.

Ağrı'da üretilen ve ticari önemi olan buğday ve arpanın dahi bir kısmı ticari öneminden ziyade gıda (bulgur ve un) ve yem ihtiyacı için üretilmektedir⁷⁸. Bölgedeki yağış nispeten yeterli olsa da yazları görülen şiddetli buharlaşma su noksanlığına ve yarı kurak bir iklime yol açar⁷⁹. Ayrıca sulama suyu yetersizliği de mahsullerin gelişiminde bir diğer kısıtlayıcı faktördür. Hatta Ağrı, Türkiye'nin en doğusunda yer alan bir serhat kenti olarak Türkiye'nin en büyük pazarları olan İstanbul, Ankara ve İzmir'e de en uzak vilayetlerdendir. Bu yüzden Ağrılı çiftçiler katma değeri yüksek endüstri bitkileri ya da yağlı tohum bitkilerinden ziyade uzun süre depolanabilen ürünlere yönelmişlerdir⁸⁰.

1950-1980 arasında Ağrı'da endüstri bitkisi olarak yetiştirilen şekerpancarı ilin zirai ekonomisinin kapitalist pazar ekonomisiyle bütünleşmesinde⁸¹ ve makineleşme ve kimyevi gübre gibi modern tarım tekniklerinin kullanılmasında katkı verici olmuştur⁸². Şekerpancarı dışındaki endüstri bitkilerinin yetişmesini kısıtlayan en önemli faktör iklimdir⁸³. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, yükselti, iklim, toprak yapısı ve ürün rekabetine bağlı olarak⁸⁴ ilk pancar ekimi 1953 yılında başlamış olup⁸⁵ 1956 yılında da Erzurum, Erzincan, Muş ve Malatya illerine dört şeker fabrikası kurulmuştur⁸⁶. Biyolojik ve zirai açıdan şekerpancarının verimi, kalitesi ve şeker oranı iklim faktöründen doğrudan etkilenen mahsullerdendir. Şekerpancarı, ılıman kuşak bölgelerinde, sulamalı tarım ile tropik bölgelerin ılık, serin ve nispeten yağışlı alanlarında yetiştirilebilmektedir⁸⁷. Ancak Ağrı ilindeki don olayları ve karasal iklim koşulları şekerpancarı ekiminin nisan

⁷⁷ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 8 Temmuz 1965.

⁷⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁷⁹ Doğanay, **a.g.e.**, s.74-75.

⁸⁰ Kaya, **a.g.t.**, s.356-357.

⁸¹ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁸² Salim Arpacı, **Ağrı ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı ve Şeker Sanayi**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s.75-77.

⁸³ Kaya, **a.g.t.**, s.355.

⁸⁴ Ali Özçağlar, "Türkiye'de Şekerpancarı Ekim Alanlarının Coğrafi Dağılışı", **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 1992, s.30.

⁸⁵ Arpacı, **a.g.t.**, s.92.

⁸⁶ Özçağlar, **a.g.m.**, s.23.

⁸⁷ Kaya, **a.g.t.**, s.381.

ayına kadar ertelenmesine neden olmaktadır⁸⁸. Ağrı'da yetiştirilen şekerpancarlarının ortalama yaprak ağırlıkları 63 gramdır, gövde ağırlıkları 222 gram, ortalama şeker nispeti ise %19,6 ve ortalama azot nispeti %26'dır⁸⁹. Biyolojik özellikleri ve iklim koşulları nedeniyle Ağrı'da yetişen pancarlar küçük ancak şeker oranları yüksektir. Hâlbuki diğer bölgelerde ise pancarların şeker oranları düşük, küspeleri fazladır⁹⁰.

Hatta şekerpancarı tarımı açısından da düşünüldüğünde Ağrı'da 335 köyde sulama yapılmakta ve artezyen suları 65-70 metre derinlikten çıkarılmaktadır. Yeraltı su rezervi ise 250 milyon m³tür. Ancak sulamaya elverişli 1.000.000 dekar arazinin sadece üçte biri sulanabilmektedir⁹¹. Şekerpancarı tarımı tarımsal sulama ve şeker sanayinin kurulmasıyla yaygınlaşmıştır⁹². Nitekim sulamalı tarımda şekerpancarı verimi en az %50 artmaktadır⁹³. Ancak Ağrı Ovası'nda pancar aynı tarlaya 4 yılda bir ekilmiştir. 4'lü münavebenin amacı ise toprağın verim kabiliyetini koruma, yabancı otlarla mücadeleyi sağlama ve de bitki sağlığını koruma amacını taşımaktaydı⁹⁴. Üreticiler noktasında ise 1965 yılında Ağrı ve Kars'ta 2.956 şeker pancarı üreticisi varken bu sayı 1975'te 11.371'e çıkmıştır⁹⁵. 1980'lerde Ağrı'da 201 köyde 12.122 çiftçi şeker pancarı üretmektedir⁹⁶. Daha sonra ise bu sayı 236 köyde 13.659'a çıkmıştır. Bu da il çiftçilerinin yaklaşık %30-35'ine tekabül etmektedir⁹⁷.

Genel olarak şeker fabrikalarının kuruluşu ilk olarak 1926 yılında Uşak ve Kırklareli Alpullu'da kurularak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gitse de yaygınlık kazanması 1950'lerde olmuştur. Nitekim 1951 yılında hazırlanan Şeker Sanayi Tevzi Programı ile hem yeni şeker fabrikalarının kuruluşu hem de pancar üreticilerinin teşkilatlandırılması için kooperatifleşme gündeme gelmiştir⁹⁸. Şekerpancarının Ağrı'da pazara yönelik üretimi 1950'lerin ortalarında Erzurum Şeker Fabrikası'nın kuruluşu ile başlamış olup buna bağlı

⁸⁸ Özçağlar, a.g.m., s.32-34.

⁸⁹ "Ağrı'da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları", **Hâkimiyet**, 28 Mayıs 1965.

⁹⁰ "Ağrı'da Şeker Pancarı", **Mesuliyet**, 6 Temmuz 1963.

⁹¹ **Ağrı İl Yılığ (1973)**, T.C. Ağrı Valiliği, s.134-137.

⁹² Özçağlar, a.g.m., s.30.

⁹³ Arpacı, **a.g.t.**, s.35.

⁹⁴ Faruk Kaya, **a.g.t.**, s.387.

⁹⁵ Salim Arpacı, **a.g.t.**, s.84.

⁹⁶ Şekip Yazgan, "Ağrı İlinin Sanayi Yapısı", **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018, s.100.

⁹⁷ **Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984)**, Mars Matbaası, Ağrı 1984.

⁹⁸ **Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984)**.

olarak Ağrı ve Eleşkirt'te Pancar Ziraat Bölge Şeflikleri kurulmuştur. 1984 yılında Ağrı Şeker Fabrikası'nın kuruluşu ile de üretim hız kazanmıştır⁹⁹. Bu dönemde Ağrı ve Eleşkirt'te Pancar Ziraat Bölge Şeflikleri bir taraftan pancar tohumlarının ücretinin yarısını çiftçiye ücretsiz olarak dağıtmış, geri kalan ücreti ise pancar tesliminde almışlardır. Ayrıca yılda üçer kez de üreticilere avans ve pancar vermişlerdir¹⁰⁰. Ancak 1956-1984 yılları arasında Ağrı'da üretilen pancarlar 189 km uzaklıktaki Erzurum Şeker Fabrikası'na nakledilmiştir. Ayrıca Iğdır ve Erciş ovasında yetiştirilen şekerpancarı da Erzurum Şeker Fabrikası'nda işlem görmüştür¹⁰¹. Ancak 1970'lerin ortalarında artan şekerpancarı üretimi karşısında Erzurum Şeker Fabrikası'nın kapasitesinin yetersiz kalması, ulaşım sıkıntısı ve pancarın bozulma tehlikesi yeni bir şeker fabrikasının kurulmasını zorunlu kılmıştır¹⁰². Tüm bu üretim potansiyeline rağmen Ağrı Şeker Fabrikası'nın inşası 1976-1984 yılları arasında gerçekleşmiştir. Fabrikanın temellerinin atıldığı 1976 senesinde Türkiye genelinde toplam 22 şeker fabrikası bulunmaktadır. Şeker fabrikaları ile amaçlanan ise şekerpancarı tarımını geliştirmek, şeker tüketim ihtiyacını karşılamak, şeker ticaretini arttırmak, tarıma dayalı sanayiye geliştirerek ülke ekonomisine katkıda bulunmaktır. Hatta bunların da ötesinde Türkiye'nin birçok bölgesinde pancar teşkilatları üreticilere tarımsal bilgi, makineleşme, zirai mücadele ilaçlarının ve kimyevi gübre kullanımının yayılmasında çok önemli rol oynamıştır¹⁰³.

IV.2. Ağrı Tarımında Modernleşme: Zirai Mücadele, Gübre ve Makineleşme

Marshall Planı sonrasında Türkiye tarımına girmeye başlayan ilaç, gübre ve makineleşme 1960'larda yaygınlık kazanmıştır. Bu bağlamda, Ağrı ili özelinde Zirai Mücadele İl Tarım Müdürlüğü'nün teşvikiyle özellikle 1966 sonrasında fenni (kimyevi) gübre kullanımı il genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁰⁴. Bu dönemde Ağrı'da ahır gübresi kullanan köy sayısı 86 iken kimyasal gübre kullanan köy sayısı 348 ve her iki tür gübrenin kullanıldığı

⁹⁹ Kaya, a.g.t., s.355.

¹⁰⁰ Kaya, a.g.t., s.381-384.

¹⁰¹ "Ağrı'da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları"

¹⁰² Arpacı, a.g.t., s.77.

¹⁰³ Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984); Yılmaz Kurt, "Ağrı'da Pancar", *Hâkimiyet*, 2 Temmuz 1965; Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", *Hâkimiyet*, 7 Temmuz 1965.

¹⁰⁴ Özmen, a.g.e., s.38.

köy sayısı ise 77'dir¹⁰⁵. Ancak çiftlik ya da ahır gübresinin kullanılması yanmış ya da dinlendirilmiş olması gibi teknik bilgi gerektirmektedir. Toprağa serilme işlemlerinin de 6 ile 12 ay öncesinden yapılması gerekmektedir. Bu yüzden Ağrı'nın iklim koşullarında bu işlemleri yapmak da oldukça zor olduğundan¹⁰⁶ Ağrı ilinde hayvan gübresi daha çok evlerde ısınma amaçlı yakacak olarak kullanılmıştır¹⁰⁷.

1950'li ve 1960'lı yıllarda gübrede olduğu gibi çiftçiler zirai mücadele ve tohumluk kullanımında da geleneksel metotları da uygulamışlardır. Örneğin 1960'larda çiftçilerin çoğunluğu buğday ekiminden önce tohumluk seçiminde bilinçli bir tercih yapmadıkları gibi tohum ilaçlama da genellikle yapılmamıştır. Ekilen buğdayların %70'i günlük buğday olup genelde elle saçılarak ekilmiştir. Hasat döneminde ise buğday tırpanla biçilip dövenle hasat edilmiştir¹⁰⁸. Bu durum bahsedilen yıllarda aslında tarımda daha yüksek verim alabilmek için uygulanması gereken beşerî önlemler olan ileri tarım (intansif) metotları ile doğa ve ilkim şartlarına bağlı (ilkel) ekstansif tarım metotlarının iç içe geçtiğini göstermektedir¹⁰⁹. Hükûmet tarafından destek amacıyla muhtaç çiftçilere 1950'lerde tohumluk buğday dağıtılmıştır. Bu bağlamda Ağrı iline 390 ton tohumluk buğday gönderilmiş, 2 selektör binası inşa edilmiş ve 13.500 dekada oluşan fare zararı önlenmiştir. 3 selektör ve 4 makine ile sürme hastalığına karşı önlem alınmıştır. Mahsullere zarar veren yabani hayvanlara karşı köylülere de 50 adet silah verilmiştir. Ayrıca çiftçinin makineleşmesi için Ziraat Bankası kredi tahsisinde bulunmuştur¹¹⁰. Şekerpancarı her ne kadar Ağrı çiftçisini kapitalist pazar ekonomisiyle bütünleştirse de 1950 ve 1960'lı yıllarda çiftçilerin bilinçli bir şekerpancarı tarımı yaptığını söylemek oldukça zordur. Her ne kadar şekerpancarı buğdaya oranla daha verimli bir ürün olsa da gübre ihtiyacı dolayısıyla köylü 1966'ya dek gübre kullanımından uzak durmuştur¹¹¹. Nitekim Ağrı Tarım Teşkilatının gayretleriyle il genelinde 1966 yılında 109 ton ve 1967'de 245 ton gübre kullanılmıştır. Ancak küçük üreticilerin alım gücü düşük olduğundan fenni gübreyi pahalı bulmuşlardır¹¹². Benzer çalışmalara ek olarak 34.000 dekar

¹⁰⁵ **DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları**, DİE Matbaası, Ankara 1992.

¹⁰⁶ Erol Sunay, "Ağrı'da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları"

¹⁰⁷ **BCA**, 30-1-0/115-730-1.

¹⁰⁸ Erol Sunay, "Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi", **Hâkimiyet**, 3 Temmuz 1965.

¹⁰⁹ Doğanay, **a.g.e.**, s.71.

¹¹⁰ "Vilayetimizde Ziraat Faaliyetleri", **Yayla**, 12 Kasım 1953.

¹¹¹ "Şekerpancarı Ekicilerine", **Hâkimiyet**, 27 Mayıs 1965.

¹¹² **BCA**, 30-1-0/115-730-1.

sahada tarla faresiyle mücadele, 1.250 dekar yonca sahasında hortumlu böceği mücadelesi, 10.000 dekarlık hububat sahasında yabancı ot mücadelesi yapılmıştır¹¹³.

Ağrı tarımında makineleşme Türkiye ortalamalarına oranla biraz daha yavaş gelişme göstermiştir. Ancak Türkiye tarımında olduğu gibi Ağrı'da da traktörün bir üretim ve ulaşım aracı olarak tarıma girmesiyle ekim alanları artıp otlak alanlar daralmıştır. Tarlaya çevrilen otlaklar ilk yıl verimli olsalar da sonraki yıllarda kuraklıkla düşen verim yüzünden ilde kıtlıklar baş göstermiştir. Ağrı ili dâhilinde en çok hububat Ağrı Merkez İlçe, Eleşkirt ve Tutak'ta ekilmiştir. Modern zirai aletlerin Ağrı tarımında kullanılması 1960'larda başlasa da karasaban, kotan ve döner pulluk gibi geleneksel zirai aletlerin de bir müddet kullanıldığı görülmektedir. Karasaban daha çok küçük tarım işletmelerinde kullanılsa da çok zamanda az iş yapmaktaydı. Geleneksel aletlere bir diğer örnek olan kotan ise Kars ve Ağrı civarına 1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası işgal yıllarında girmiş olup 3-8 arası çeki hayvanı tarafından çekilmekteydi. Döner pulluk ise kotandan daha az çeki gücüne sahip olup nadas ve bakir toprakların işlenmesinde kullanılmaktaydı¹¹⁴.

Tablo 3. 1950-1980 Arasında Ağrı İlinde Zirai Alet ve Makineler İstatistiği.

Yıllar	1952	1957-1961	1972	1980
Tarım Aletleri				
Karasaban	31.054	3.880	24.150	21.750
Döğen	-	-	27.300	13.195
Pulluk	1.773	634	18.342	7.314
Traktör	72	76	390	1.638
Ekremöz	425	450	1.420	-
Selektör	1	5	37	19
Biçerdöver	-	23	19	-
Orak Makinesi	-	-	107	630
Harman Makinesi	-	-	269	1.150
Çayır Biçme Makine	-	-	172	929
Balya Makinesi	-	-	7	29

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1959;1964; 1975; 1982.

¹¹³ “Zirai Mücadele Mevsimi”, **Hâkimiyet**, 6 Mayıs 1963.

¹¹⁴ Erol Sunay, “Ağrı'da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 1 Temmuz 1965.

Ağrı tarımındaki mekanizasyon Türkiye ortalamaları altında yavaş ama tarımsal modernizasyona uygun bir seyir göstermiştir. Bu durum 1950-1980 arası dönemde karasaban ve traktör sayıları üzerinden anlaşılabilir. Bu yüzden Ağrı ili genelinde karasaban sayısı azalırken traktör sayısında artış olduğu görülmektedir. 1950 yılında Türkiye genelinde 13.566 olan traktör sayısı 1980 yılına gelindiğinde 32 kat artarak 436.369'a çıkmıştır. Böylece 1950 yılında ortalama il başına düşen traktör sayısı da 25'ten 7.711'e yükselmiştir. Buna karşın Ağrı ilindeki traktör sayısındaki rekor artış 1950-1952 arası yaşanmıştır. Öyle ki 1950'de 1 olan traktör sayısı 72'ye çıkmıştır. Ancak Ağrı ilindeki traktör sayısı 1980 yılı temel alındığında hem artış bazında hem 1.638 traktör sayısı ile Türkiye ortalamasının gerisinde kalmıştır. Karasaban sayıları dikkate alındığında ise Türkiye genelinde karasaban sayısı 1.981.550'den 953.292'ye düşerek yarı yarıya bir azalma gösterirken Ağrı ilinde ise bu sayı 31.054'ten %30'luk bir azalma ile 21.750'ye gerilemiştir¹¹⁵. Tarımsal mekanizasyonda daha pahalı bir makine olan biçerdöver ise 1960'larda ilde 16 adet olup daha çok büyük tarım işletmesi olan çiftçilerin elinde toplanmıştır¹¹⁶. Öyle ki, Ağrı ilinde pancar ve patates tarımının gelişmesine rağmen belirtilen yıllar arasında pancar veya patates ekim makinesi yoktur¹¹⁷.

IV.3. Hayvansal Üretim

Haluk Cillov'a göre Türkiye'de üç çeşit hayvansal üretim bulunmaktadır. İlk olarak göçebe hayvancılık, sürülerin yazları yayla ve otlaklarda dolaştırılıp kışları kuru ot ve saman verilmesi şeklinde yapılmaktadır. Bu tarz hayvancılık Doğu Anadolu ve Toroslar'da yaygındır. İkinci olarak ahır hayvancılığı ise hem batı hem de doğu illerinde görülen hayvancılık tarzı olup kışın ahırlarda yemle beslenen hayvanların yazın çayırlarda otlatılması şeklindedir. Son olarak ise köy hayvancılığında bahsedilebilir. Bu hayvancılık türü ise daha çok geçimini bitkisel üretimden sağlayıp köylülerin hayvancılığı tali bir iktisadi uğraş olarak yapmaları sonucu gelişmiştir. Yazın köyün otlaklarında otlayan bu hayvanlar kışları ahırlarda yem, küspe, arpa ve samanla beslenir¹¹⁸.

¹¹⁵ DİE Ziraat Sayım Neticeleri, Yayın No: 371, DİE Matbaası, Ankara 1956; T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953); DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980).

¹¹⁶ "Ağrı'da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları".

¹¹⁷ DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980).

¹¹⁸ Cillov, a.g.e., s.3-4.

1950-1980 ARASI DÖNEMDE AĞRI'NIN KIRSAL KESİMİNDE
GÜNDELİK HAYAT, TARIM VE HAYVANCILIK

Ağrı ilinde 1950'li yıllarda kuru ot, arpa ve saman kış mevsiminde hayvan beslenmesi için kullanılırken 1970'lerden itibaren yonca, korunga ve fiğın önem kazandığı görülmektedir¹¹⁹. %70'nin hayvansal üretimle meşgul olduğu köylünün yem bitkilerine yönelmesinde samanın hayvansal gıda açısından faydalı olmaması da etkili olmuştur¹²⁰. Ağrı topraklarının yarıya yakını bu dönemlerde doğal çayır alanları olan steplerden ve meralardan oluşmaktadır. Stepler doğal çayır alanları olarak geleneksel hayvan otlatma alanlarıdır. Steplerin dağılışı ile de küçükbaş hayvanların dağılışı arasında bir paralellik bulunmaktadır¹²¹. Ağrı ili genelinde daha çok yaygın olan koyun besiciliğidir. Koyunu sığır ve az da olsa keçi besiciliği izlemektedir¹²². Ancak hayvancılığın küçük aile işletmeleri tarafından iptidai yollarla yapılması, verimli ırklar yerine yerli ırkların yetiştirilmesi, karlı gün sayısından dolayı ağıllarda kalan ve yemle beslenen hayvanların maliyetlerinin artması ve düşük koyun fiyatları dolayısıyla hayvansal üretim halkın refah seviyesini arttırmamıştır¹²³.

Tablo 4. Yıllara Göre Ağrı İli Hayvan Sayıları.

Yıllar	1950	1960	1972	1980
Hayvan Grupları				
At	14.741	15.671	17.440	14.460
Katır	-	-	30	50
Eşek	2.645	3.454	6.970	8.890
Deve	90	13	-	20
Öküz	-	-	48.376	45.708
Manda	11.229	15.990	17.462	21.495
İnek	-	-	135.972	175.772
Sığır	207.618	240.970	22.733	40.633
Dana	-	-	66.699	106.850
Koyun	566.741	604.424	1.483.990	2.148.240
Kıl Keçisi	107.168	98.431	124.760	119.340
Tiftik Keçisi	1.405	222	260	-
Tavuk	-	206.000	305.000	345.750
Hindi	-	-	52.500	68.350
Arı Kovanı	-	3.775	5.150	6.869

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1963: 1975; 1982.

¹¹⁹ 1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, s.140.

¹²⁰ Zeki Özbilgi, "Köyde Ziraatçılık", *Hâkimiyet*, 18 Mayıs 1965.

¹²¹ Hayati Doğanay, *a.g.e.*, s.230-239.

¹²² Saliha Koday, *a.g.e.*, s.90.

¹²³ BCA, 30-1-0/115-730-1; Hayati Doğanay, *a.g.e.*, s.240.

Ağrı ilinde 1950-1980 arası dönemde at, öküz, manda gibi hayvanlar tarla sürümlerinde ve ulaşımda kullanıldığından sayılarında bir artış olmuştur. Hatta binek hayvanları içinde yörede eşeklerin ulaşım ve yük taşımacılığında kullanılması sayılarının düzenli artışını sağlamıştır. Bunların yanı sıra inek, sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlar ise yörede eti, sütü ve yünü için yetiştirilmektedir. Bunun yanı sıra, sığır, inek ve keçi sayısı bu dönem aralığında belli bir düzeydeyken koyun sayısında ise yıllar içinde tam 4 kat artış söz konusu olmuştur. Buna bağlı olarak da et ve süt üretiminde Ağrı'da en çok sığır ve koyun ön plana çıkmaktadır. Ayrıca sığır çeşidi olarak da Ağrı yöresinde hastalıklara ve yetersiz beslenmeye daha dayanıklı olan Doğu kırmızısı çeşidi yaygındır¹²⁴. Sığırların etinden, tarla sürümlerinde çeki kuvvetinden ve sütünden yararlanılırken at, manda ve öküzün ise daha çok çeki kuvvetinden yararlanılmıştır. Büyükbaşlar içinde en yüksek iktisadi kıymeti olan hayvan sığırdır. Çeki hayvanları içinde en kuvvetli olanı ise attır¹²⁵.

Tablo 5. 1950-1980 Arası Et Üretimi (ton) ve Süt Miktarı (Litre).

Yıllar	1950	1960	1972	1980
Hayvansal Ürünler				
Koyun Eti	85	-	325	66.965
Koyun Sütü	8.082	23.400	40.370	55.920
Keçi Eti	50	-	135	17.680
Keçi Sütü	2.892	5.264	3.670	3.515
Sığır Eti	142	-	345	108.690
İnek Sütü	28.887	24.883	39.150	50.625
Manda Eti	3	-	40	10.660
Manda Sütü	8.138	1.981	3.450	3.410
Oğlak Eti	2	-	-	-
Kuzu Eti	2	-	-	-
Bal	27.100	20.000	90.000	25.170
Bal Mumu	1.000	-	18.000	2.110
Yumurta	7.119.000 tane	6.285.000 tane	12.200.000 tane	4.134.719 tane

Kaynak: DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, 1954; 1963; 1975; 1982.

¹²⁴ Kaya, a.g.t., s.407.

¹²⁵ Cillov, a.g.e., s.4-7.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye genelinde koyun ırkları merinos, akkaraman, morkaraman, dağlıca, karayaka, kıvırcık, kara göl, sakız ve imrozdur. Doğu Anadolu'da ise daha çok akkaraman ve morkaraman ırkları mevcuttur. Koyunun yanı sıra keçi ırkları içinde kıl keçisi ve tiftik bulunmaktadır. Tiftik özellikle ihraç maddesi olarak da kullanıldığından tiftikte artış görülürken diğer keçi çeşitlerinde ise azalma görülmüştür¹²⁶.

Koyunun eti, sütü, gübresi, derisi ve yününden yararlanır. Ayrıca koyun, Türkiye'nin ekstansif hayvancılığına da en uygun hayvandır¹²⁷. Kızılkaraman ve Akkaraman çeşitlerinin yanı sıra Ağrı ilinde ise daha çok bu yöreye en uygun çeşit olan morkaraman koyunları bulunmaktadır. Morkaraman koyunlarının canlı ağırlığı 40 ile 60 kg arasındayken süt verimleri ise 1 litre kadardır. Ancak kar örtüsünün yılın altı ayı yerden kalkmaması yüzünden koyun sürüleri ağıllarda kaba yem, küspe ve kuru otlarla beslendiğinden çiftçilerin maliyetlerini arttırmıştır. Bu nedenle de sürü sahipleri koyunlarının bir bölümünü bu yüzden satmak zorunda kalmıştır¹²⁸. Ağrı il geneli düşünüldüğünde küçükbaşlar nezdinde en çok koyun Doğubayazıt, Diyadin ve Eleşkirt'te bulunurken en çok keçi Doğubayazıt, Tutak ve Diyadin'dedir. Büyükbaşlar nezdinde ise en çok sığır Ağrı merkez, Eleşkirt ve Doğubayazıt'tayken en çok manda ise Patnos, Ağrı merkez ve Tutaktadır¹²⁹.

Ağrı ilinde gelişme gösteren bir diğer hayvansal üretim ise arıcılıktır. Arıcılığın gelişiminde ise ilin topografyası ve iklimi sayesinde ortaya çıkan zengin bitki örtüsü ile arılar, uzun bir dönemde zengin polen ve nektar elde etme imkânına sahip olmaktadır. Ayrıca Ağrı'da zirai mücadelede tarım ilacı kullanımının düşük düzeyde kalması da arıcılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak geleneksel metotlarla yapılan arıcılıkta uzun kış şartları bazı yıllar arı ölümlerine de neden olmuştur. Ancak 1966 yılında Türkiye vilayetleri içinde Ağrı ilindeki kovan sayısının ortalama sayıdan düşük olması ilin arıcılık konusundaki potansiyelini yeterince kullanmadığını, arı ürünlerinden yeteri kadar verim ve kazanç elde edemediğini

¹²⁶ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), **IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977, s.3-5.

¹²⁷ Cillov, **a.g.e.**, s.10.

¹²⁸ Kaya, **a.g.t.**, s.401; Özmen, **a.g.e.**, s.33; T.C. Ağrı Valiliği, **1973 Ağrı İl Yıllığı**, s.142; Orhan Şahinoğlu, "Ağrı Hayvancılığı", **Mesuliyet**, 8 Haziran 1963.

¹²⁹ Özmen, **a.g.e.**, s.34.

göstermektedir¹³⁰. Diğer doğu vilayetlerine oranla Ağrı ilinde arı kovanı sayısı daha azdır¹³¹. Arıcılık Ağrı'da daha çok Hamur ve Eleşkirt'te yaygınken Doğubayazıt'ta ise gelişme göstermemiştir. Tarihsel olarak Ağrı ve Kars'ın endüstrileşmeden uzak doğal koşullarında arıcılığın gelişmesinde Birinci Cihan Harbi yıllarındaki Rusların da etkili olduğu görülmektedir. Ruslar 1914-1917 arası dönemde bölgeye yeni tip arı kovanları getirmişlerdir¹³². Kümes hayvanı olarak ise ilde tavuk, hindi, kaz ve ördek bulunur. Bu hayvanların hane başına sayıları 10-15 civarındadır. Tavuklar yumurta ve etleri için yetiştirilirken diğerleri ise hane halklarının et ihtiyacı için yetiştirilmektedir¹³³.

Ağrı ilinin iklim koşulları ve toprak yapısının bitkisel üretimi sınırlandırması ve de il genelindeki geniş çayır ve mera varlığı hayvansal üretimi ön plana çıkartmıştır¹³⁴. Fiziki coğrafya koşullarına bağlı olarak Ağrı ilinde birinci derecede hayvan yetiştiriciliği ikinci derecede de ekip biçme faaliyetleri vardır¹³⁵. Hayvansal üretim Ağrı kırsalının gündelik hayatında en temel geçim kaynağı olduğundan hem ildeki bitkisel ürün çeşitliliğini belirlemekte hem de köyler arası otlak alanların iktisadi kıymetini de attırmaktadır. Kırsalda otlakların öneminden dolayı köylüler hem hazine arazilerini hem de yaylak alanları kendi köy hudutları içinde düşündüklerinden köyler arası sınırlarda zaman zaman ihtilaflar da gündeme gelmiştir¹³⁶. Hatta ova köylerinde ve dağ eteği köylerinde bitkisel üretim ve hayvansal üretim birlikte yürütülürken dağ köylerinde ise hayvansal üretim ön plana çıkmıştır¹³⁷.

Doğu Anadolu Bölgesi vilayetleri içinde Ağrı yüz ölçümüne oranla en geniş otlak alanlara sahip ildir¹³⁸. Hatta 1950-1980 arası dönemde Ağrı'daki çayır ve mera alanı Türkiye ortalamalarının da üzerindedir¹³⁹. Nitekim çayır ve mera alanlarında yetişen otlaklar ildeki hayvanların kaba yem ihtiyacını

¹³⁰ Faruk Kaya, "Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 12, S 2, 2010, s.36-37.

¹³¹ Koday, *a.g.e.*, s.97.

¹³² Faruk Kaya, "Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu", s.36-37.

¹³³ Kaya, *a.g.t.*, s.410.

¹³⁴ Esra Kadanalı, *Tarım, Hayvancılık ve Ormancılık, Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018, s.121.

¹³⁵ Doğanay, *a.g.e.*, s.229.

¹³⁶ Kocaman, vd., *a.g.m.*, s.612.

¹³⁷ Faruk Kaya, "Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi", s.323.

¹³⁸ Kaya, *a.g.t.*, s.400.

¹³⁹ Uğur Okur, *Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Ağrı İlinin İktisadi Analizi*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2017, s.79.

karşılması bakımından önemlidir¹⁴⁰. Ağrı'ya en çok yağış ilkbahar aylarında düşmektedir. Bu yüzden de yaz ortasına kadar vadi tabanlarından yüksek dağ yamaçlarına kadar yeşil kalan otlak alanlar hayvanların ot ihtiyacını karşılamaktadır¹⁴¹. Yazın dağ eteklerinde kuruyan otlara karşı yüksek yerlerde yeşil kalan otlar bir yandan da yaylalara mevsimlik göçe neden olmaktadır. Yaylalara çıkan aileler süt, yoğurt, peynir ve tereyağı gibi süt ürünlerini de buralarda yapmışlardır¹⁴². Bunun yanı sıra hayvan yünlerinden halı, kilim, çorap, çadır ve ip dokumacılığı da yine yaylalarda yaygındır¹⁴³. Doğubayazıt, Diyadin ve Aladağ'daki köylü kadınlar tarafından dokunan halı ve kilimler Ağrı'ya hayvan pazarına gelen cambazlar tarafından da alınmaktadır¹⁴⁴.

Ağrı ilinde bitkisel üretimin yanı sıra ildeki endüstrileşmede de hayvansal üretimin belirleyici olduğu görülmektedir. Hatta Ağrı 1950-1980 arası dönemde Kars'a (Ardahan ve Iğdır dâhil) göre daha yüksek oranda küçükbaş hayvan potansiyeline sahiptir¹⁴⁵. Bunun iki sebebi bulunmaktadır; ilk neden Ağrı halkının büyükbaş hayvancılık konusunda teknik bilgi birikimi eksikliği ve yaşadıkları mali güçlüklerken ikinci neden ise Ağrı'nın yüksek engebeli alanlarında sığır besiciliğinden ziyade keçi bakımının daha uygun olmasıdır. Buna karşın keçinin tarla mahsullerine zarar vermesi sonucu ova köylerinde daha çok sığır ve koyun besiciliği gelişmiştir. Keçi eti ve sütü için yörede bakıldığından Ağrı kırsalında süt verimi dolayısıyla kıl keçisi tercih edilmektedir¹⁴⁶.

Ağrı her ne kadar hayvansal üretimiyle bilinse de 1960'lı yılların ortalarına kadar bu ürünlerden katma değer yapabilecek ve marka üretebilecek bir işletme yoktur¹⁴⁷. Ancak 1965 yılında Doğubayazıt'a bağlı Üçgöze köyünde Aladağ'ın Kandilli Yaylaları'nda geliştirilen tam yağlı Edirne tipi Ağrı Beyaz Peyniri Erzurum Et Balık Kombinasyonu çatısı altında rağbet

¹⁴⁰ **Ağrı İl Çevre Durum Raporu**, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı 2014, s.60.

¹⁴¹ Kaya, **a.g.t.**, s.393.

¹⁴² Faruk Kaya, "Aladağ'da Yaylalar ve Yaylacılık", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 13, S 19, Erzurum 2008, s.142.

¹⁴³ Kaya, Karataş, a.g.m., s.164.

¹⁴⁴ "Ağrı'da Halı Kilim Sanayi", **Mesuliyet**, 15 Haziran 1963.

¹⁴⁵ **Ağrı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları**, T.C. Kalkınma Bakanlığı, s.103.

¹⁴⁶ Kaya, **a.g.t.**, s.395-401.

¹⁴⁷ Mustafa Gürsaç, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

görmüştür. Bu da bölgede mandracılığın geliştirilmesi açısından Ağrı ilinin sahip olduğu yüksek potansiyeli göstermektedir¹⁴⁸.

1950 ve 1960'larda Türkiye'nin en büyük hayvan pazarına sahip olan Ağrı'da¹⁴⁹ 1968 yılında başlayan Ağrı Et Kombinası inşaatının 1976 yılına kadar bitmediği görülmektedir¹⁵⁰. 1952 yılında Türkiye'de balıkçılığı ve hayvancılığı geliştirmek adına kurulan Et ve Balık kurumunun 1953'te ilk kurduğu kuruluş Erzurum Et Kombinasıdır¹⁵¹. Hatta 1982 yılına ait Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının Doğu Bölgesi İlleri Raporu'nda Ağrı Et Kombinasının 1982 yılına kadar çalışmadığı yalnızca Eleşkirt ilçesinde yıllık 15.000 ton buğday işleyen bir un fabrikasının varlığından bahsedilmektedir¹⁵². Buna karşın 1960'lı ve 1970'li yıllarda İran'a ihraç edilen koyunların ve Rusya'ya ihraç edilen sığırların yarısından fazlası Ağrı'da yetiştirilmiştir¹⁵³.

Ağrı'da sığır çeşit ıslahına yönelik olarak çalışmaların 1960 sonrası yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda 1967 yılında 600.000 hayvan aşılannmıştır. Diyadin, Ağrı, Doğubayazıt ve Eleşkirt'te İsviçre esmer ırk boğalarından yerli ineklere suni tohumlama yapılmış ve 1750 yavru buzağı elde edilmiştir. Ayrıca Tutak ve Patnos'ta da 5.000 inek aşılannmıştır¹⁵⁴. Ancak Ağrı sığırcılığında süt hayvancılığına gereken önemin 1970'lere dek verilmediği görülmektedir. Ancak 1970 sonrası yerli sığır ırklarının yanı sıra il ve ilçe merkezlerine montofon ineklerin yerleşmeye başladığı görülmüştür. Diyadin, Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt ve Tutak'ta Veteriner Sağlık Merkezleri varken Diyadin, Doğubayazıt ve Eleşkirt'te ise Suni Tohumlama Laboratuvarı bulunmaktadır. Ayrıca il genelinde 1973 yılında köy hayvancılığını geliştirme projesi de uygulanmıştır¹⁵⁵.

Ancak Doğu Anadolu'nun sert ve zorlu kış şartları dolayısıyla kapanan yollar hem yöre halkının iaişe ihtiyacını ve ticareti durma noktasına getirmekte hem de hayvanların küspe ve yem ihtiyaçlarının karşılanamamasına yol

¹⁴⁸ M. Ali Acarbay, "Peynir Sanayi ve Atılan Müspet Adım", **Hâkimiyet**, 14 Ağustos 1965.

¹⁴⁹ Özmen, a.g.e., s.42.

¹⁵⁰ **TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 4, C 17, 66. Birleşim, 25 Şubat 1976.

¹⁵¹ **Et ve Balık Kurumu 2010 Yılı Faaliyet Raporu**, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10256/files/2010_FAALIYET_RAPORU-Haziran_2011_.pdf, Erişim Tarihi: 19.02.2020.

¹⁵² T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **Doğu Bölgesi İlleri Sanayi Potansiyeli**, Yayın No: 112, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1982, s.3.

¹⁵³ **1973 Ağrı İl Yıllığı**, T.C. Ağrı Valiliği, s.31-32.

¹⁵⁴ Özmen, a.g.e., s.38.

¹⁵⁵ **1973 Ağrı İl Yıllığı**, T.C. Ağrı Valiliği, s.141-160; Koday, a.g.e., s.93-94.

açmıştır. Yeterli düzeyde beslenemeyen ve kışları iyi koşullarda barınamayan hayvanlar arasında kışın ortaya çıkan salgınlar yüzünden yüzlerce hayvan telef olmuştur. Bu yüzden hem salgınlarla mücadelenin bir programa tabi tutulması hem de yem stoku için depo kurulması Devlet Planlama Teşkilatınca da önerilmiştir¹⁵⁶. Ayrıca bu dönemlerde hayvancılık Ağrı ilinde geleneksel tipte olup ve iktisadi girişimcilikten uzak, örgütsüz ve teknik bilgiden uzak olarak yapılmaktadır¹⁵⁷. Bu yüzden 1956 yılında bütün Ağrılı yurttaşlar namına Ağrı Demokrat Parti İl Başkanı'nın Başbakan Adnan Menderes'e çektiği telgrafta kar yağışına bağlı olarak kışın yolların kapandığı besin ihtiyacı karşılanamayan hayvanların bir kısmının açlıktan telef olduğu belirtilmiştir. DP Ağrı İl Başkanlığı öneri olarak hayvan yemlerinin Erzurum Horasan'a kadar demiryoluyla oradan da Ağrı'ya askerî ve sivil kamyonlarla nakledilebileceğini belirtmiştir¹⁵⁸. Hatta 1970'li yıllarda Ağrı'da veterinerlik hizmetleri dışında kamu sağlığı hizmetlerinin dahi yetersiz olduğu görülmektedir. Kışın kapanan yollar halkın il ve ilçe merkezlerine ulaşımını engellerken hastanelerde tedavi hizmetlerinin yetersiz olması dolayısıyla Ağrı kırsalındaki insanlar kendi imkânlarıyla tedavi olma yoluna gitmişlerdir¹⁵⁹.

¹⁵⁶ “Hayvancılık ve Hayvan Hastalıkları ile Savaş Alt Komisyon Raporu”, Devlet Planlama Teşkilatı, **IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu**, Ankara 1977, s.26.

¹⁵⁷ **DPT IV, Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu**, s.13-14.

¹⁵⁸ **BCA**, 30-1-0-0/80-509-14.

¹⁵⁹ **TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 4, C 19, 92 Birleşim 21 Nisan 1976.

SONUÇ

Ağrı'nın fiziki coğrafya koşulları (iklim, yükselti, topografya ve toprak yapısı), gündelik hayattaki iktisadi faaliyetler kadar il genelindeki nüfus ve yerleşim üzerinde de belirleyici olmuştur. Bu bağlamda da Ağrı kırsalında ova köyleri, dağ eteği köyleri ve dağ köyleri olarak üç tür yerleşim tarzı ortaya çıkarmıştır. Ağrı ili kırsalındaki bu yerleşimlerde 1950 ve 1980 arası nüfus oranı Türkiye geneline oranla daha da yoğundur.

Yerleşim yerlerine bağlı olarak geliştirilen iktisadi faaliyetler noktasında 1950-1980 arası dönem, Ağrı tarımı ile Türkiye tarımının gelişim özellikleri, ürün çeşitliliği, ekim alanlarının artışı ve pazara yönelik üretim noktasında benzerlikler göstermiştir. Ağrı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ekilebilir tarım alanları dar olan birçok ile oranla geniş ovalara sahiptir. Her ne kadar iklim koşulları bu alanlardaki ürün çeşitliliğini ve verim düzeyini düşürse de Ağrı'nın tarımsal dönüşümü büyük oranda Türkiye ortalamalarına uymaktadır. Bu yüzden de Ağrı tarımında sınırlı da olsa bir dönüşüm yaşanmıştır. Ancak bu uyum Türkiye'nin batı illerine oranla daha yavaş olup içinde daha çok geleneksel tarım kültürü öğelerini de barındırmıştır. Ağrı'daki tahıllar, sanayi bitkileri ve baklagiller gibi ürün guruplarının oranlarının ekili tarım alanlarındaki dağılımları da Türkiye geneliyle paralellik göstermektedir.

Ağrı ilinin fiziki coğrafya koşulları bölgede hayvansal üretimi birinci üretim, bitkisel üretimi de ikinci üretim kılmıştır. Ağrı, çevresindeki illere oranla hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvancılığın bir arada bulunduğu bir vilayettir. Nitekim bol yağış alan yüksek yaylalarda büyükbaş hayvancılık gelişirken geniş ve düz otlaklarda da küçükbaş hayvancılık gelişme imkânı bulmuştur. Hayvancılıkla da bağlantılı olarak, Ağrı'da en geniş ekim alanına sahip ürünler buğday, arpa, şekerpancarı, patates, yonca ve korungadır. İlde buğday, şekerpancarı ve patates öncelikle insan gıdası için üretilmişken diğer ürünler ise hayvanların yem ihtiyacı için üretilmiştir. Ancak dikkat edilirse bu mahsullerin hepsi hayvan yemi olarak da kullanılabilir. Örneğin şekerpancarının küspesi, buğdayın yarması veya patatesin yaprakları da hayvan yemi olarak kullanılabilir.

Şekerpancarının Ağrı tarımını modernleştirmesinin yanı sıra, şekerpancarı, buğday ve bir ölçüde de arpa, Ağrı tarımında küçük üretici ailelerini pazarla bütünleştirmiştir. Ancak pazar ekonomisiyle bütünleşmede

Ağrı'nın Türkiye ortalamalarına oranla gerek düşük traktör sayısı gerekse yol yapım zorlukları dolayısıyla daha yavaş olduğu görülmektedir. Buna karşın Ağrı İl Tarım Müdürlüğü'nün 1960 ve 1970'lerde yöredeki hayvancılığı desteklemek adına yapmış olduğu çeşitli ıslah çalışmaları, hayvan hastalıklarıyla mücadele, aşular, yem bitkilerinin ekim teşvikleri gibi projeler Ağrı'nın geçirmiş olduğu sosyo-ekonomik dönüşümde kamu yatırımları olarak önemli yere sahiptir.

1950-1980 arası dönemin şartlarında Ağrı her ne kadar altyapı yatırımlarından ve sanayileşmeden mahrum kalsa da Ağrı'nın en önemli avantajı Erzurum gibi önemli bir merkeze yakın olmasıdır. Örneğin Ağrı gerek et kombinasi hizmetlerinde gerekse şeker sanayi alanında bahsedilen bu dönem aralığında Erzurum'daki imkânlardan yararlanmışır. Bu durumda Ağrı ili Türkiye'nin en doğusunda yer alsa da topografyası ve coğrafi konumu itibarıyla gelişme potansiyeli gösterebilmiştir.

KAYNAKÇA

1967 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1967.

1973 Ağrı İl Yıllığı, T.C. Ağrı Valiliği, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara 1973.

Acarbay, M. Ali, “Peynir Sanayi ve Atılan Müspet Adım”, **Hâkimiyet**, 14 Ağustos 1965.

“Ağrı Hayvancılığı”, **Mesuliyet**, 8 Haziran 1963.

Ağrı İl Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Ağrı 2014.

Ağrı İli İşgücü Piyasası Analizi, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2012.

Ağrı Şeker Fabrikası, (12 Ekim 1984) Mars Matbaası, Ağrı 1984.

“Ağrı’da Halı Kilim Sanayi”, **Mesuliyet**, 15 Haziran 1963.

“Ağrı’da Şeker Pancarı”, **Mesuliyet**, 6 Temmuz 1963.

“Ağrı’da Zirai Durum Şeker Fabrikası Kurulması İmkânları”, **Hâkimiyet**, 28 Mayıs 1965.

Ağrı’nın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, Ed. Hüseyin Tutar, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars 2013.

Arpacı, Salim, **Ağrı ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı ve Şeker Sanayi**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

“Bazı Köylerin Su Derdi”, **Hâkimiyet**, 5 Haziran 1965.

Cillov, Haluk, **Türkiye’de Hayvancılığın İktisadi Önemi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.

Dağ, Muhammed, **Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000)**, Pamukkale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2020.

DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı 1970), DİE Matbaası, Ankara 1973.

DİE Genel Nüfus Sayımı: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri (Ağrı 1980), DİE Matbaası, Ankara 1982.

DİE Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları, DİE Matbaası, Ankara 1992.

DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1972-1974), Yayın No: 725, DİE Matbaası, Ankara 1975.

DİE Tarımsal Yapı ve Üretim (1980), Yayın No: 985, DİE Matbaası, Ankara 1982.

DİE Umumi Nüfus Sayımı (1960), İl ve İlçeleri İtibarıyla Kesin Neticeleri, DİE Matbaası, Ankara 1964.

DİE Umumi Nüfus Sayımı, (22 Ekim 1950) Türkiye Nüfusu, DİE Matbaası, Ankara 1961.

DİE Ziraat Sayım Neticeleri (1950), DİE Matbaası, Ankara 1956.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1954-1958), Yayın No: 387, DİE Matbaası, Ankara 1959.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1959-1961), Yayın No: 445, DİE Matbaası, Ankara 1963.

DİE Zirai Bünye ve İstihsal (1960-1962), Yayın No: 455, DİE Matbaası, Ankara 1964.

Doğanay, Hayati, **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Çizgi Kitabevi, Konya 1998.

Doğu Bölgesi İlleri Sanayi Potansiyeli, T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Yayın No: 112, Ankara 1982.

Et ve Balık Kurumu 2010 Yılı Faaliyet Raporu, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10256/files/2010_FAALIYET_RAPORU-Haziran_2011_.pdf, Erişim Tarihi: 19.02.2020.

Güçüyener, Fuad, **Türkiye Coğrafyası Defterleri 1**, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1938.

Gürsaç, Mustafa, "Ağrı'da Zirai Durum", **Hâkimiyet**, 20 Mayıs 1965.

Hayvancılık ve Hayvan Hastalıkları ile Savaş Alt Komisyon Raporu, IV Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyon Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977.

IV Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık, Hayvan Islah ve Üretimi Alt Komisyon Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1977.

İstanbul, Küresel ile Yerel Arasında, Haz. Çağlar Keyder, Metis, İstanbul 2013.

Kadanalı, Esra, “Tarım, Hayvancılık ve Ormancılık”, **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018.

Karaömerlioğlu, M. Asım, **Orada Bir Köy Var Uzakta**, İletişim, İstanbul 2006.

Karhan, Güven, **Gürbulak Sınır Kapısının Ağrı İli Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016.

Kaya, Faruk, “Ağrı İlinde Arıcılık Yapısı ve Değerlendirme Durumu”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 12, S 2, 2008, s.35-56.

Kaya, Faruk, “Ağrı Merkez İlçede Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, C 6, S 8, 2013, s.297-328.

Kaya, Faruk, “Aladağ’da Yaylalar ve Yaylacılık”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 13, S 19, Erzurum 2008, s.123-148.

Kaya, Faruk, “Doğu Anadolu Karasal İkliminin Belirgin Olarak Yaşandığı Yörelere Biri Olan Ağrı İlinin İklim Özellikleri”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 26, 2014, s.27-55.

Kaya, Faruk, **Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü**, Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2001.

Kaya, Faruk, Karataş, Yakup, “Bayezid (Ağrı) Vilayetinin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 7, S 30, 2014, s.158-180.

Keyder, Çağlar, Yenal, Zafer, **Bildiğimiz Tarımın Sonu**, İletişim, İstanbul 2013.

Kıray, Mübeccel, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Bağlam, İstanbul 2000.

Kocaman, Sinan, vd., “Ağrı İlinin İdari Coğrafi Analizi”, **Coğrafya’ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay**, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1056, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015, s.599-620.

Koday, Saliha, **Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2005.

“Köylerimizi Kalkındıralım”, **Hâkimiyet**, 6 Ağustos 1965.

Kurt, Yılmaz, “Ağrı’da Pancar”, **Hâkimiyet**, 2 Temmuz 1965.

Okur, Uğur, **Bölgesel Kalkınma Politikaları ve Ağrı İlinin İktisadi Analizi**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2017.

Özbek, Meral, **Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski**, İletişim, İstanbul 2013.

Özbilgi, Zeki, “Köyde Ziraatçılık”, **Hâkimiyet**, 17 Mayıs 1965.

Özbilgi, Zeki, “Köyde Ziraatçılık”, **Hâkimiyet**, 18 Mayıs 1965.

Özçağlar, Ali, “Türkiye’de Şekerpancarı Ekim Alanlarının Coğrafi Dağılışı”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 1992, s.5-54.

Özmen, Ünsal, **Kent Kent Türkiye: Ağrı**, Garanti Matbaası, İstanbul 1969.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Patates Ziraatının Gelişme İmkânları”, **Hâkimiyet**, 20 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi 6”, **Hâkimiyet**, 23 Haziran 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 1 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 3 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 5 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 6 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 7 Temmuz 1965.

Sunay, Erol, “Ağrı’da Tarla Ziraatı ve Hububatın Önemi”, **Hâkimiyet**, 10 Temmuz 1965.

Şahin, Hayrettin, “Ağrı İlindeki Göçlerin Yönlendirilmesinde Kamu Yatırımları ve Yatırım Teşvik Belgelerinin Önemi”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 46, Kasım 2014, s.28-50.

Şekerpancarı Ekicilerine”, **Hâkimiyet**, 27 Mayıs 1965.

T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953), DİE Matbaası, Ankara 1954.

456

TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D 4, C 17, 66. Birleşim, 25 Şubat 1976.

TBMM Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D 4, C 19, 92. Birleşim, 21 Nisan 1976.

Temelli, Fatma, “Ağrı İli: Mevcut ve Potansiyel Yatırım Alanları Yatırım Teşvikleri ve Finansman”, **Ağrı İli Sosyo-Ekonomik Profili**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018.

“Toprak Tevzi Komisyonu”, **Yayla**, 22 Ekim 1953.

Tunç, Bilal, Özçelik, Fatih, “Cumhuriyet Döneminde Ağrı Nüfusundaki Gelişmeler (1927-1980)”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 3, 2017, s.2132-2149.

TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri (2019), <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, Erişim Tarihi: 09.02.2020.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0-0/80-509-14.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-1-0/115-730-1.

“Vilayetimizde Ziraat Faaliyetleri”, **Yayla**, 12 Kasım 1953.

Yazgan, Şekip, “Ağrı İlinin Sanayi Yapısı”, **Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Ağrı 2018.

Yıldız, Mehmet, **Ağrı İlinde Yem Bitkileri Üreticilerinin Sosyo-Ekonomik Durumlarının İncelenmesi**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.

Yılmaz, Murat, “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Değişimi (1980-2012)”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C 20, S 33, Erzurum 2015.

“Zirai Mücadele Mevsimi”, **Hâkimiyet**, 6 Mayıs 1963.